

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE
GESCHIEDENIS VAN DE
KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

**Antiquariaat
Het Bisschopshof**

(J.W. Kervezee)

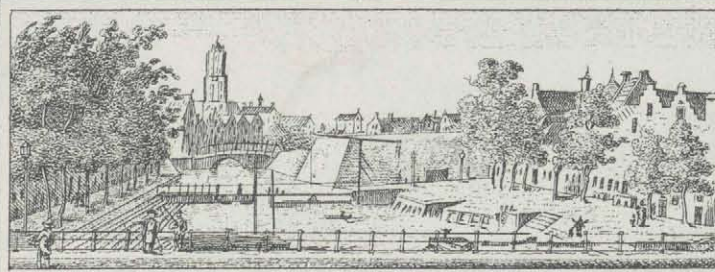
Oude boeken, prenten, kaarten,
o.a. Blaeu, Hondius, Tirion.

Gespecialiseerd in de Nederlanden.
Zeer grote collectie Nederlandse
stads- en dorpsgezichten, 16de t/m
19de eeuw, en vele andere prenten.

Lichte Gaard 1, 3511 KT Utrecht.
(40 meter van de Domtoren op de hoek)
Telefoon 030 - 314093

Maandagmorgen gesloten.
Koopavond (donderdag) geopend
van 7 - 9 uur.

Tevens inkoop.
Catalogus op aanvraag.

SINDS

1973

CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND

REDACTIONEEL

Zoals bekend vieren we dit jaar het feit dat Lucas Jansz. Waghenauer 400 jaar geleden zijn *Spiegel der Zee-vaerdt* uitgegeven heeft. De werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie heeft het plan opgevat een themadag rond Waghenauer te organiseren. Dit zal op zaterdag 15 september 1984 te Enkhuizen in het Zuiderzeemuseum plaatsvinden. Een ieder die aan deze dag wil bijdragen door middel van een lezing wordt verzocht zich vóór 1 april 1984 op te geven aan het redactiesecretariaat. Het is de bedoeling de lezingen – al dan niet in verkorte vorm – in het vierde nummer van deze jaargang van Caert-Thresoor te publiceren. Overigens kan nog meegedeeld worden, dat diegenen, die eerdere jaargangen of losse nummers van Caert-Thresoor willen nabestellen, daartoe weer in de gelegenheid gesteld worden. Door een aantal nummers bij te drukken is de complete reeks weer verkrijgbaar via de administratie van dit blad. Jaargang 1 f 15,-, jaargang 2 f 20,-.

MERCATOR

Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

INHOUD

3e jaargang 1984, nr. 1

Redactioneel	1
In Memoriam: Marcel Destombes	2
Gerhard Stempel, Georg Braun en het „Itinerarium Belgicum” (Keulen 1587) P.H. Meurer	3
Verslag van de conferentie „Kleio à la carte” R.M. Haubourdin	9
De datering van oude kaarten ten behoeve van architectuurgeschiedenis A.H. Huussen jr.	10
Besprekingen	14
Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven	16

Redactie

R.C.M. Braam, drs. P.C.J. van der Krogt,
drs. J.W.H. Werner, C.J. Zandvliet (Leden van de werkgroep voor de geschiedenis van de kartografie van de Nederlandse Vereniging voor Kartografie) en A. Vis.

Redactiesecretariaat

Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan:
Drs. P.C.J. van der Krogt, Geografisch Instituut,
Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten

Mw. L. Danckaert, Brussel, mw. dr.
Y.M. Donkersloot-de Vrij, Odijk; mw. dr.
M. Pastoureaux, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen.

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang) f 20,-
per jaar (vier nummers).
Losse nummers f 7,50. Opgave van abonnementen,
adreswijzigingen en bestellingen van losse
nummers aan:
Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn,
tel. 01720-72458, Postgironummer 5253901.

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Vraag en aanbod

Kleine advertenties van abonnees kunnen in de rubriek „Vraag en aanbod” worden opgenomen à f 5,- per 12 woorden. Opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Eén van de grote beoefenaars van de geschiedenis van de kartografie is niet meer in ons midden. Marcel Destombes (76) overleed plotseling op 26 november 1983 in zijn woonplaats Parijs. In *Caert-Thresoor* 2, 2 werden nog de verdiensten van deze befaamde kaarthistoricus gememoreerd die ertoe hebben bijgedragen dat M. Destombes op 18 maart 1983 bij de viering van de dies natalis van de Rijksuniversiteit Utrecht een eredoctoraat werd verleend.

Dr.h.c. Destombes behoorde tot één van de weinige personen die het brede scala van de geschiedenis van de kartografie geheel beheerste. Opgeleid tot navigatie-officier in de Franse koopvaardijvloot, verdiepte hij zich al vroegtijdig in de geschiedenis van de maritieme kartografie. Tot één van zijn vroegste publikaties behoort het overzichtswerk *Cartes Hollandaises. La Cartographie de la Compagnie des Indes Orientales* (Saigon 1941), dat gedurende zijn verblijf in Vietnam verscheen en tot nu toe nog een fundamentele functie vervult. Hij was ook auteur van het boek *Mappemondes A.D. 1200-1500*, dat onder auspiciën van de International Geographical Union in 1964 verscheen en een wereldwijde inventarisatie van middeleeuwse wereldkaarten geeft.

Dr.h.c. Destombes heeft gedurende tientallen jaren op de beoefening van de Nederlandse geschiedenis van de kartografie invloed uitgeoefend. Naast zijn reeds genoemde werk over de kartografie van de V.O.C. is in de eerste plaats een facsimilewerk van een unieke, zeer vroege Nederlandse wereldkaart te noemen: *La mappemonde de Petrus Plancius, 1604* (Hanoi 1944), dat als een voorbeeld diende door al het werk dat later in Nederland op dit gebied verscheen. Dr. E. Heawood, map-curator of the Royal Geographical Society, schreef in zijn review (*The Geographical Journal* CV, 1945, pp. 209-212): „M. Destombes' monograph deserves careful study by all interested in early maps. It will be found useful, in fact, as a summary of the chief Dutch work of the period in this field, and of the nautical enterprise on which it was based”.

De belangrijkste vondsten op het gebied van de Nederlandse kartografie deed M. Destombes in de

Bibliothèque Nationale te Parijs, één van 's werelds rijkste collecties aan oude kaarten, waaronder veel uniek Nederlands materiaal. M. Destombes heeft herhaaldelijk onderzoek gedaan in Nederlandse collecties. Zijn eerste contact dateert al uit 1938 toen hij een lezing hield in het kader van het Internationaal Geografisch Congres in Amsterdam. De historische kartografie werd in die tijd in Nederland nog voornamelijk door verzamelaars bedreven. In de veertiger en vroege vijftiger jaren had M. Destombes al nauwe wetenschappelijke contacten met Dr.h.c. W.A. Engelbrecht (wiens befaamde collectie van oude kaarten en werken over de Nederlandse ontdekkingsgeschiedenis nu in het Maritiem Museum „Prins Hendrik” te Rotterdam wordt bewaard) en Dr.h.c. E. Crone (wiens verzameling één van 's werelds grootste op het gebied van stuurmanskunst en navigatieinstrumenten is, nu in het Rijksmuseum „Nederlands Scheepvaart-Museum” te Amsterdam).

Met de oprichting van een leerstoel voor kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, die tot 1981 door prof. dr. ir. C. Koeman werd bezet, werd ook vanuit Utrecht met M. Destombes goede wetenschappelijke relaties opgebouwd. Ondergetekende heeft in Marcel Destombes een vaderlijke vriend en adviseur op het vakgebied verloren.

Gaarne willen wij het werk van Dr.h.c. Destombes in ere houden en als voorbeeld nemen.

Van zijn talrijke publikaties wil ik hier een selectie betreffende de Nederlandse kartografie geven.

G. Schilder

Cartes Hollandaises. La cartographie de la Compagnie des Indes Orientales. 1593-1743. Saigon 1941, 99 pp.

La mappemonde de Petrus Plancius gravée par Josua van den Ende 1604. Hanoi 1944. 55 pp. en 12 facs.

„An unknown chart attributed to Hessel Gerritsz., about 1628”. In: *Imago Mundi* VI (1949) p. 14.

met D. Gernez, „La 'West Indische Paskaert' de Willem Jansz. Blaeu de la Bibliothèque Royale de Bruxelles”.

In: *Communications de l'Académie de Marine de Belgique*, IV (1949). 16 pp.

„An Antwerp unicum: an unpublished terrestrial globe of the 16th century in the Bibliothèque Nationale, Paris”.

In: *Imago Mundi* XXIV (1970), pp. 85-94.

„La grande carte de Flandre de Mercator et ses imitations jusqu'à Ortelius (1540-1570)”. In: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 75 (1972) pp. 5-18.

„Un nouvel exemplaire de la carte de Palestine de Mercator de 1537”. In: *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas* 75 (1972), pp. 19-24.

„Un nouvel exemplaire de la carte des Isles Britanniques de Gerard Mercator, Duisburg, 1564”. In: *Imago Mundi* XXVI (1972) pp. 31-40.

„Quelques rares cartes nautiques néerlandaises du XVIIe siècle”. In: *Imago Mundi*, 30 (1978), pp. 56-70.

Talrijke Nederlandse vluchtelingen, die vanwege de religieuze en politieke onlusten in het laatste derde gedeelte van de 16e eeuw hun vaderland verlieten, vonden voor korte of langere tijd een toevluchtsoord in Keulen. Zij gaven het economische, wetenschappelijke en artistieke leven in de Rijnmetropool nieuwe en vaak belangrijke impulsen. Een tot nu toe weinig bekend deelgebied van dit proces was de kartografie, Keulen was aan het eind van de 16e eeuw het meest produktieve centrum van de kaartenvervaardiging in Duitsland.¹ De betekenis van Gerard Mercator, die sinds 1555 in het nabije Duisburg woonde en wiens Ptolemaeus-uitgave in 1578 in Keulen uitgegeven werd, zou men in dit verband bepaald niet moeten overschatten. Veeleer werd de centrale figuur Frans Hogenberg, die omstreeks 1570 naar Keulen verhuisde en daar tot zijn dood in 1590 woonachtig bleef. Het belangrijkste produkt van de daar door hem gestichte drukkerij waren de gravures voor het opzienbarende stedeboek *Civitates Orbis Terrarum* (Keulen 1572-1617). Rond Hogenberg schaarde zich een kring van geografen, kartografen, historici en graveurs, die zonder uitzondering net als hij uit de Nederlanden afkomstig waren. Men kan deze groep samenvatten als de „Keulse school” van de kartografie en in het bijzonder van de atlaskartografie,

die ca. 40 jaar lang (tot ca. 1610) bloeide en gedurende de hele tijd onder zeer directe Nederlandse invloed stond. Resultaat van hun werkzaamheden waren vooral talrijke gebruiksatlasjes en itineraria van klein formaat, waarvan de kaarten bijna allemaal gekopieerd waren naar voorbeelden van Ortelius, de Jode en Mercator. Ook de oorspronkelijke kartografie nam in deze tijd in Keulen, waar Jacob van Deventer in 1575 stierf, een hoge vlucht. Behalve namen als Cornelis Adgerus, Christiaan Adrichomius en Arnold Mercator moeten we in dit verband ook die tot nu toe weinig bekende man noemen, die in de *Catalogus auctorum* van latere uitgaven van Ortelius' atlas vermeld is als *Gerardus Stampelius Goudanus, descripsit Kerpensis territorii in Ubiis effigiem, quam edidit Franc. Hogenbergius Coloniae 1587*.

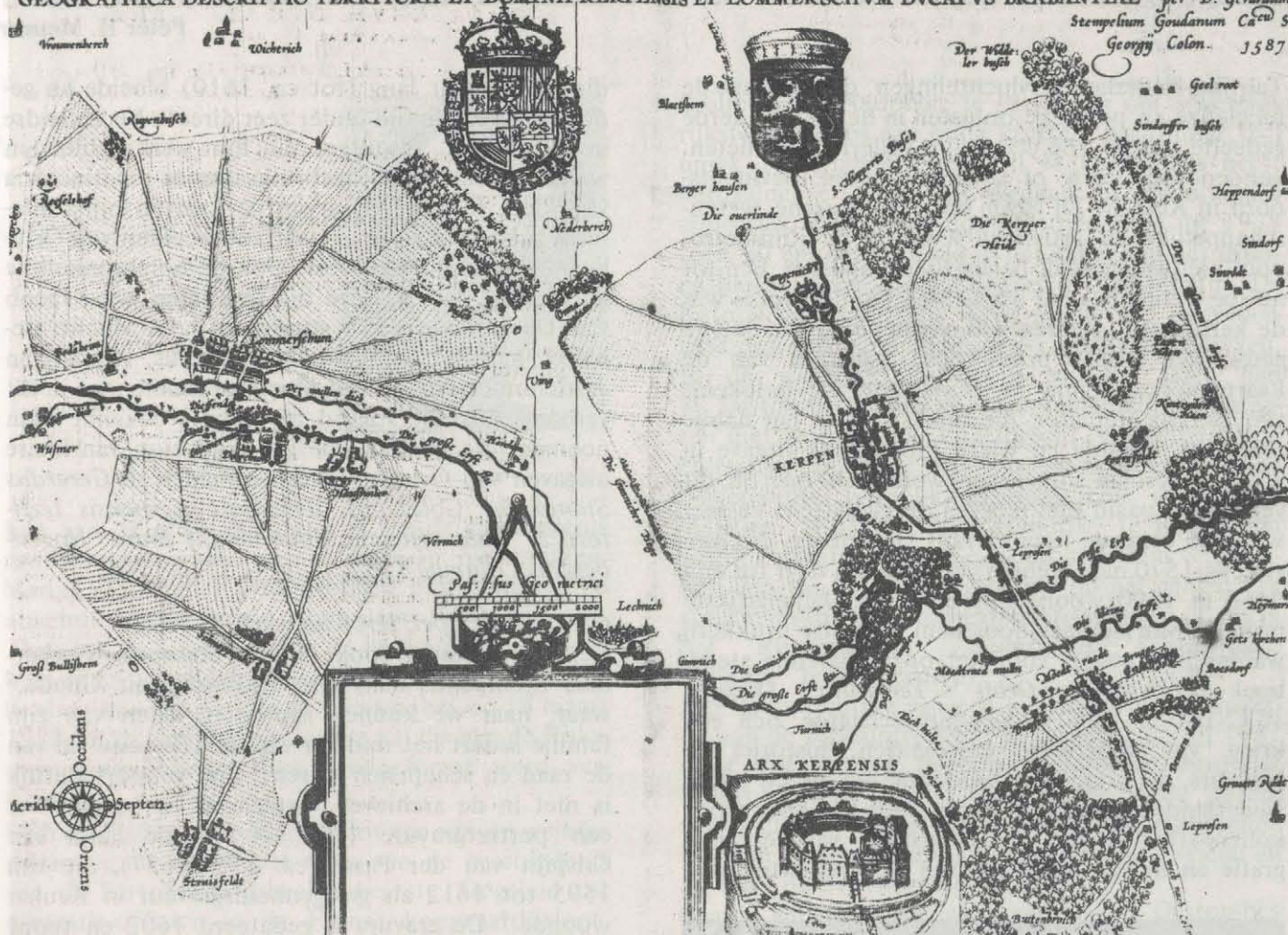
Gerhard Stempel, leven en werk

Gerhard Stempel (ook: Gerrit Stempels, Gerharius Stempelius e.a.) was afkomstig uit Gouda,² waar, naar we kunnen aantonen, leden van zijn familie sedert het midden van de 15e eeuw lid van de raad en schepenen waren.³ Zijn geboortedatum is niet in de archieven vastgelegd. Er bestaat wel een portretgravure (afb. 1) van de hand van Crispijn van der Passe (ca. 1560-1637), die van 1595 tot 1612 als gelegenheidsgraveur in Keulen woonde.⁴ De gravure is gedateerd 1602 en toont Stempel op 56-jarige leeftijd, het geboortjaar kunnen we dus vaststellen op ca. 1546. In de bronnen is Stempel voor de eerste maal vermeld bij zijn inschrijving in de theologische faculteit van de universiteit te Keulen op 27 januari 1579.⁵ Gelijktijdig begon zijn broer Cornelius Stempel de studie aan de Keulse opleiding voor kunstenaars. In het inschrijvingsdocument is nadrukkelijk vermeld, dat de broers vanwege hun katholieke geloof hun vaderland hadden moeten verlaten. Sinds 1588 treffen we Gerhard Stempel aan als kanunnik in het klooster St. Georg te Keulen.⁶ Hij schijnt hier in zeer goede financiële omstandigheden verkeerd te hebben en vastgelegd is, dat hij meermalen opdrachtgever was voor kopergravures met religieuze inhoud, o.a. door C. van der Passe.⁷

Het kanunnikschap bestond tot 1619, het vermoedelijke jaar van overlijden. Op 19 maart van dit jaar werd voor Stempel een opvolger aangewezen, het overlijdensregister van het klooster vermeld hem onder de 16e maart. Het is niet bekend of Gerhard Stempel naast de theologie-studie ook een mathematische of geodetische opleiding heeft genoten. Mogelijk was hij zoals vele andere kartografen in zijn tijd autodidact. Met het maken van kaarten en vooral de regionale- en lokale kartering begon hij in een tijd, waarin de aanvankelijk binnen de Nederlanden zich afspelende vijandelijkheden overgeslagen waren op het Duitse gebied langs de Nederrijn. In 1582 was de aartsbisschop van Keulen, Gebhard Truchsess von Waldburg (1547-

Afb. 1. Gerard Stempel – Portretgravure door Crispijn van der Passe, 1612.
(Rijksprentenkabinet, Amsterdam).

Afb. 2. Gerhard Stempel – Kaart van de Heerlijkheid Kerpen-Lommersum, 1587.
(Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel).

1601, aartsbisschop van 1577 tot 1583) overgestapt op het hervormde geloof.⁸ Maar de Keur-Keulse Landdag volgde deze stap niet. De Landdag zette Truchsess af en koos in 1583 Ernst van Beieren (1554-1612) uit Wittelsbach tot nieuwe aartsbisschop. Deze overwon daarop in de „Truchsessische Oorlog” zijn voorganger met hulp van zijn broers uit Beieren en na de val van Antwerpen in 1585 ook met de steun van de Spaanse troepen van Alexander Farnese, prins van Parma. De verovering van Neuss door de Prins van Parma in 1585 was aanleiding voor het eerste bekende werk van Stempel. Hij maakte een kaart van de omgeving van de stad met de afbeelding van de belegering. Stempels tekening diende als voorbeeld voor een gravure, die opgenomen is in de als „Hogenbergs Geschichtsblätter” bekende reeks met afbeeldingen van gebeurtenissen uit de geschiedenis van die tijd.⁹ Op deze opname gaat ook de plattegrond van Neuss terug, die in deel IV van de *Civitates Orbis Terrarum* opgenomen is.¹⁰ In 1587 ontstond de ook bij Ortelius vermelde kaart van de Brabantse exclave Kerpen-Lommersum bij Keulen met een afbeelding van de burcht Kerpen (afb. 2).¹¹ Parallel daaraan vervaardigde Stempel een in handschrift gebleven kaart van de Heerlijkheid Bachem bij Frechen, evenals Kerpen-Lommersum een Brabantse exclave in het Keur-Keulse gebied.¹² In 1588

volgden er twee kaarten van de belegeringen en heroveringen van Bonn (afb. 3)¹³ en Wachtendonk¹⁴ door katholieke troepen. De kaarten van de omgeving van beide steden werden – en wel door Hogenberg – als éénbladskaarten in groot formaat uitgegeven, zij dienden ook als voorbeeld voor de navolgingen in de „Geschichtsblätter”. Daarna zit er in de lijst van bewaardgebleven kartografische werken van Stempel een leemte van tien jaar. Als volgende en tegelijk laatste werkstuk is er een kaart van de loop van de Maas tussen Luik en Maastricht, gedateerd 19 februari 1598 (afb. 4).¹⁵ Terwijl Stempel zich voordien alleen aanduidde als *Cosmographus*, noemt hij zich hier *Mathematicus... Episcopi Leodiensi*. Een officiële verlening van deze titel is echter net zo moeilijk aan te tonen als de positie van *Mathematicus dienende syn koervortelicke Genade van Coelen*. Deze kwalificatie voert hij in een patent, dat de Staten Generaal hem op 21 juli 1598 verleenden.¹⁶ Stempel verkreeg toen het privilege voor tien jaar voor een geschrift over de vervaardiging en toepassing van astronomische en geodetische instrumenten, dat hij samen met een vooralsnog onbekende Adriaan Zelst geschreven had en dat voor het eerst in 1602 in Luik verscheen.¹⁷

Dit was het laatste bekende werk van Stempel. Voor de rest van zijn leven schijnt hij zich om on-

Het Itinerarium Belgicum

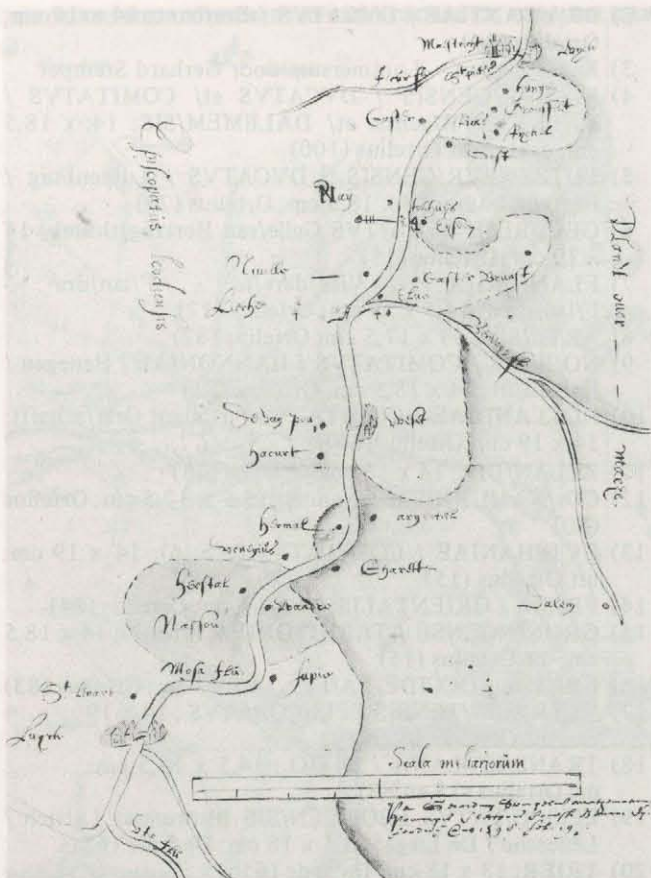
1) DESCRIPTIO GER/MANIAE INFERIORIS; 23,5 x 30
cm; Mercator (17)

- 2) BRA/BANTIAE / DVCATVS / Bra/bant; 14 x 19 cm; Ortelius (16)
- 3) Kaart Kerpen – Lommersum door Gerhard Stempel
- 4) LIMBVR/GENSIS / DVCATVS et/ COMITATVS / VALKENBVR/gensis et/ DALEMEM/SIS; 14 x 18,5 cm; deels naar Ortelius (100)
- 5) LUTZENBVR/GENSIS / DVCATVS / Lutzenburg Hertzogthumb; 14 x 18,5 cm; Ortelius (79)
- 6) GELDRIAE DVCA/TVS Gelle/ren Hertzog/thumb; 14 x 19 cm; Ortelius (15)
- 7) FLAN/DRI/A – Vlae/dere/n – F/ian/dra – F/lan/dren; 14,5 x 19 cm; Ortelius (17)
- 8) ARTE/SIA; 13 x 17,5 cm; Ortelius (82)
- 9) NO/BILIS / COMITATVS / HANNONIAE / Henegau / Hainau/ltt; 14 x 18,5 cm; Ortelius (81)
- 10) HOLLANDIAE / COMITATVS / Hollant Graf/schafft; 14 x 19 cm; Ortelius (19)
- 11) ZELAN/DIA; 14 x 18 cm; Ortelius (18)
- 12) CO-/NAMUR/CVM / Namur; 13,5 x 17,5 cm; Ortelius (80)
- 13) ZVTPHANIAE / COMITATVS (afb. 6); 14 x 19 cm; uit Ortelius (15)
- 14) FRISIA / ORIENTALIS; 14 x 19 cm; Ortelius (84)
- 15) GRONINGENSE / TERRITORIVM (afb. 7); 14 x 18,5 cm; uit Ortelius (15)
- 16) FRI/SIA / OCCIDĒ/TA/LIS; 14 x 19 cm; Ortelius (83)
- 17) VLTRAIEC/TENSIS EPIS/COPATVS; 14 x 19 cm; uit Ortelius 15 en 19)
- 18) TRANS/ISVLANA / DITIO; 14,5 x 18,5 cm; uit Ortelius (15 en 83)
- 19) EPISCO/PATVS LEODI/EN/SIS Bisthumss/ Luttich / Leuesche / De Liege; 13,5 x 18 cm; De Jode (65a)
- 20) TRIER; 13 x 18 cm; De Jode (65b)
- 21) IVLIA / Gulich / Iulliers; 13 x 17,5 cm; uit De Jode (55b)
- 22) CLIVIA / Cleve / Cleues; 13 x 18 cm; uit De Jode (55b)

Afb. 3. Gerhard Stempel – Plan van het beleg van Bonn, 1588 (fragment).

(Privé-collectie, Bonn).

Afb. 4. Gerhard Stempel – Kaart van de Maasloop, 1598. (Algemeen Rijksarchief, Den Haag).

De kaarten 1²⁰ en 3 worden hier voor het eerst in een atlas gepubliceerd. Alle andere kaarten werden vervaardigd voor de tekstloze wegenatlas *Itinerarium Orbis Christiani*, die Frans Hogenberg in 1579/80 in vier deelafleveringen op de markt bracht.²¹ De kaarten van dit werk zijn alle gekopieerd naar voorbeelden in de atlassen van Ortelius en De Jode. Enkele ervan zijn evenwel qua bladverdeling zeer interessant. Door kopieën van fragmenten (nrs. 13, 15, 21 en 22) of door combineren van de inhoud van verscheidene voorbeelden (nrs. 4, 17 en 18) ontstonden hier voor enkele gebieden de eerste afzonderlijke kaarten! In het *Itinerarium Belgicum* vertonen de kaarten van de serie *Itinerarium Orbis Christiani*, die in totaal uit 84 kaarten bestaat, de derde van de vier staten van de koperplaat. De paginering rechts onder is afkomstig van een vroegere nummering, het aanbrengen van het coördinatenstelsel kunnen we dateren op omstreeks 1587 en werd slechts bij een deel der platen gerealiseerd.

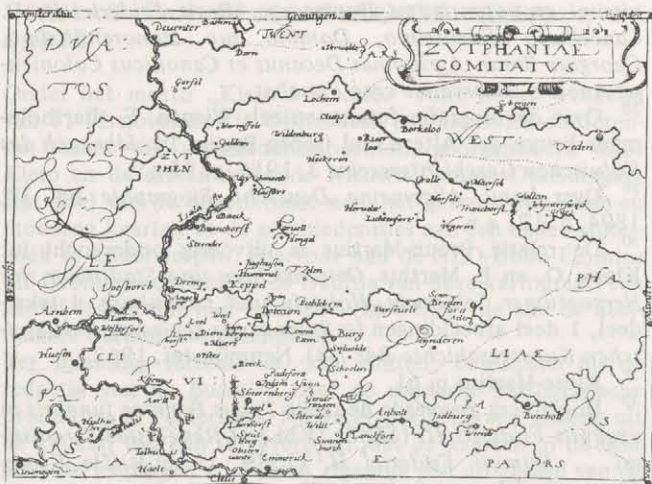
De auteur van het *Itinerarium Belgicum* wordt op geen enkele plaats in het boek genoemd. Alle tot nu toe verschenen literatuur schrijft evenwel stellig en unaniem het werk aan Michael von Eitzing (ca. 1530-1598) toe.²² Deze veronderstelling steunt in essentie op het feit, dat Eitzing eveneens in 1587 in Keulen bij Hogenberg met zijn *Belgici Leonis Chorographia* een soortgelijk werk in de Duitse taal met een bijna identiek kaartenbestand het licht deed zien.²³ Ook wordt in het voorwoord van deze

Chorographia een direct verband gelegd met het *Itinerarium Belgicum* en er wordt ook een concordantie voor de kaarten gegeven.²⁴ De wetenschap, dat de auteur toch niet Michael von Eitzing was, resulteert uit een toevallige vondst. De opdracht van het *Itinerarium Belgicum* aan de koning van Denemarken, die nogal opvallend is, gaf aanleiding tot nadere onderzoeken. In de loop daarvan werd in de Koninklijke Bibliotheek van Kopenhagen²⁵ een exemplaar met opdracht gevonden, afkomstig uit de boekencollectie van de Deense kanselier Niels Kaas (1534-1594).²⁶ De handgeschreven opdracht is ondertekend door Georg Braun, die hier onmiskenbaar als auteur te herkennen is.²⁷ Hierdoor worden enkele tot op heden ondoorzichtige verbanden toch heel duidelijk.

De familie Braun of (de) Bruyn was afkomstig uit de Nederlanden maar was al minstens sedert het einde van de 15e eeuw in Keulen woonachtig.²⁸ Hier werd Georg Braun omstreeks 1541 geboren. Na zijn studie theologie in Keulen en de priesterwijding omstreeks 1565, waarschijnlijk in Luik, trad hij als leraar in dienst van de Duitse Hanzadvocaat Heinrich Sudermann (1520-1591)²⁹ uit Keulen. Met zijn gezin ging hij in 1566 naar Antwerpen. Daar heeft hij de belangrijke personen van de Vlaamse kartografenkring leren kennen. Er is een correspondentie tussen Braun en Abraham Ortelius bekend gedurende de jaren 1571-1595. Ook zijn hier mogelijk de eerste contacten met Frans Hogenberg aangeknoopt. In Antwerpen zou uiteindelijk ook het idee van de *Civitates Orbis Terrarum* geformuleerd en besproken zijn. In 1568

Afb. 5. *Itinerarium Belgicum* – Titelblad. (Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel).

Afb. 6. *Itinerarium Belgicum* – Kaart van het Graafschap Zutphen.
(Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel).

keerde Braun terug naar Keulen, waar hij aanvankelijk verder in dienst van het gezin Sudermann bleef. Dit maakte hem vrij van financiële zorgen en verplichtingen jegens de kerk. Zo kon hij zich geheel concentreren op de werkzaamheden aan de *Civitates*, waarvoor hij de tekst schreef en ook de redactie verzorgde. In snelle openvolging konden in 1572 en 1574 de delen I en II verschijnen. Daarna stagneerde het project echter. In 1577 kreeg Braun een kanunnikschap aan het Keulse klooster St. Georg, waartoe ook Gerhard Stempel behoorde. Hier wordt de directe relatie tot stand gebracht, mogelijk heeft Braun het vervaardigen van de kaart van Kerpen-Lommersum voor het *Itinerarium Belgicum* gestimuleerd. In de tijd die volgde werd Georg Braun steeds meer met opdrachten voor de kerk belast. In 1584 werd hij deken aan het Keulse klooster St. Maria ad Gradum. In de loop der jaren werden aan hem steeds weer bijzondere taken van de curie in het Nederrijngebied toevertrouwd. Later werd hij ook inspecteur van de Keulse kloosters. Dit ambt gaf hem toegang tot de kloosterarchieven, waarvan hij gretig gebruik gemaakt heeft. In 1615 voltooide hij een in handschrift gebleven geschiedenis van de Keulse kloosters. In 1619 werd Braun vanwege zijn leeftijd van alle kerkelijke plichten ontheven, hij overleed op 10 maart te Keulen.

Door Brauns sterke betrokkenheid als legaat en zielszorger vorderde het verdere werk aan de *Civitates* maar in traag tempo. Dit blijkt vooral uit de ontwikkeling van deel IV, waarvan het accent op de noordelijke steden lag. Sinds 1583 correspondeerde Braun met de staatsman en historicus Heinrich von Rantzau (1526–1599), de Deense stadhouder van Sleeswijk-Holstein.³⁰ Zoals voor Mercator heeft Rantzau ook voor Braun een omvangrijke hoeveelheid topografisch materiaal over de Deense en Noordduitse steden verzorgd. Uit één van zijn brieven³¹ blijkt, dat hij al in 1586 rekende op omgaande levering van deel IV. Hij stelde ook voor om het deel op te dragen aan Koning Frederik II. Maar Braun kon niet aan de verwachtingen van Rantzau

tegemoetkomen, aangezien hij problemen had met de materiaalvoorziening uit andere streken. Zo zou het opdragen van het *Itinerarium Belgicum* aan de Deense koning een soort vervangingsoplossing geweest kunnen zijn. Vooral Frans Hogenberg zal erg geïnteresseerd geweest zijn in een goede relatie met de partners in het Noorden. Hij had omstreeks 1585 een stamboom van de familie Rantzau gegraveerd. Daarbij verwachtte hij verdere opdrachten van het Deense hof, die dan ook in 1588 na de dood van Frederik II verleend zijn.³² De uitgave van deel IV van de *Civitates*, dat in 1588 verscheen, werd door de toenmalige gebeurtenissen achterhaald. In een exemplaar is een zeer vroege uitgave bewaard, die wel zeer kort voor de dood van Frederik II gedrukt is en die een opdracht aan hem bevat.³³ Alle verdere edities dragen de opdracht aan zijn opvolger Christiaan IV.

Noten

¹ Dit onderwerp wordt uitvoerig onderzocht in: Meurer, P.H., *Atlantes Colonienses – Die Kölner Schule der Atlas-kartographie 1570-1610* (in voorbereiding).

² Over Stempel tot nu toe het beste, maar zonder gegevens over zijn leven: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Dl. 7, 1927, Sp. 1178.

³ Walvis, I., *Beschrijving der stad Gouda*. Leiden, 1713. Dl. 1, p. 229.

⁴ Over hem: Franken, D., *L'oeuvre des Van de Passe*. Amsterdam/Paris, 1881.

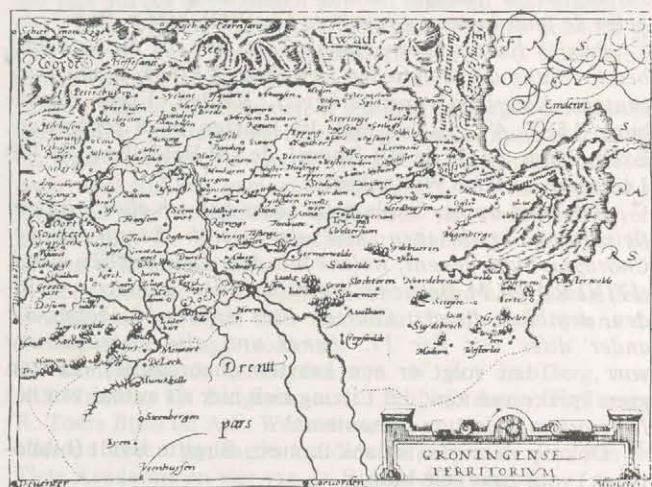
⁵ Historisches Archiv der Stadt Köln, Bestand Universität, Akte 40, bl. 93v.

⁶ Daarover: Brincken, A.D. von den, *Das Stift St. Georg zu Köln* (= Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln, Heft 51). Köln, 1966. (Met veelvuldige vermelding van Stempel).

⁷ Bekend zijn a) een reeks van zes afbeeldingen van Christus, anoniem, naar voorbeelden van Dürer, gedateerd 1580; b) een Ecce-homo afbeelding door Johann Sadeler (1550-1600, woonde van 1580 tot 1587 in Keulen); c) aan Crispijn van der Passe droeg Stempel vier gravures op met de allegorieën van de vier winden. Hierover: Merlo, J.J., *Nachrichten von dem Leben und den Werken Kölnischer Künstler*. Köln, 1850. Hier pp. 321, 396 en 436.

⁸ Over deze gebeurtenissen uitvoerig: Loosen, M., *Der Kölnische Krieg*. 2 dln. München/Leipzig, 1882-87.

⁹ *Nevs sampt dem Leger dess Prinse vo Parma – Auctore Gerardo Stempelio . . . Cosmographo*. 19 x 27 cm. Een tot nu toe nog altijd ontbrekend uitvoerig onderzoek over de

Afb. 7. *Itinerarium Belgicum* – Kaart van Groningen.
(Herzog-August-Bibliothek, Wolfenbüttel).

„Hogenbergische Geschichtsblätter” wordt door de heer Dr. Fritz Hellwig (Bonn) voorbereid.

¹⁰ NEVS. — 33 x 43 cm (Dl. IV, no. 43).

¹¹ GEOGRAPHICA DESCRIPTIO TERRITORII ET DOMINII KERPENSIS ET LOMMERSCHVM DVCATVS BRABANTIAE, per Gerardum/Stempelium Goudanum Ca.cu.S./Georgi Colon 1587. Koptitel boven, 20,5 x 28 cm.

¹² Verzeichnus und abreissung der Hoicheit Bachum. Inkt en waterverf op papier, 29 x 32 cm, origineel in het R.A. Arnhem. Gepubliceerd in *Rheinischer Städteatlas*, Lief. IV/22 (map Frechen). Bonn, 1978. Hier Tafel 5.

¹³ Topographica descriptio Oppidi Bonnæ ..., 38 x 53 cm. Exemplaar in het Stadtarchiv Bonn.

¹⁴ Description Topographique del assiegement de la ville de Wachtendoncq ..., 40 x 51 cm, exemplaren in de Biblioteca Nacional, Madrid en in de Collectie-Stratmans (Geldern). Daarover: Meurer, P.H., Der Wachtendonk-Plan des Gerhard Stempel von 1588. In: *Geldrischer Heimatkalender 1981*, p. 89 e.v.

¹⁵ Zonder titel, inkt en waterverf op papier, kaartformaat ca. 30 x 23 cm, twee exemplaren in het Algemeen Rijksarchief, Den Haag, VTH 3832a en b.

¹⁶ Algemeen Rijksarchief, Den Haag, St. Gen. 4889 I.

¹⁷ Utriusque astrolabii tam particularis quam universalis fabrica et usus. Luik, 1602. Exemplaar in de British Library, London. Van de in de literatuur (zie noot 2) genoemde uitgaven Amsterdam, 1619 en Arnhem, 1629 kon ik tot nu toe geen exemplaar inzien.

¹⁸ Zo'n exemplaar heb ik kunnen inzien in een Rijnlandse privé-collectie.

¹⁹ De volgende lijst van kaarten bevat a) de lopende nummering, deze bevindt zich op de voorste tekstpagina van ieder dubbel kaartblad; b) de kaarttitel, zo mogelijk in oorspronkelijke spelling; c) formaat, hoogte x breedte; d) opgave van het voorbeeld, de getallen tussen haakjes geven de betreffende nummers bij Koeman aan. Exemplaren van het *Itinerarium Belgicum* bezitten o.a. de BR Brussel, de UStB Köln, de KB Kopenhagen, de UB Leiden en de HAB Wolfenbüttel.

²⁰ In enkele exemplaren bevindt zich in plaats van de *Germania Inferior* naar Mercator een kaart, die eveneens bij de serie *Itinerarium Orbis Christiani* (vgl. volgende noot) behoort: BELGIVM / Il Paese Basso / Nederlandt / Le Pays Bas, 13 x 18,5 cm, dit is een produkt van Hogenberg zelf.

²¹ Alle aanwezige literatuur over het *Itinerarium Orbis Christiani* is slechts als inleiding bruikbaar, het thema wordt uitvoerig behandeld in: Meurer (zie noot 1). Destijds was het beste: Wertheim, H., Der erste Europäische Strassenatlas. In: *Imago Mundi* I, 1935, p. 41 e.v. Het werk is verkrijgbaar als: Schuler, J.E. (Ed.): *Der älteste Reiseatlas der Welt*. Mit einer Einführung von A. Fauser. Stuttgart, 1965. Een nieuwe facsimile-uitgave is in voorbereiding.

²² Dit gaat terug op: Bonacker, W., Le Baron Michael von Eitzing et la „Belgici Leonis Chorographia”. In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 37, 1959, hier p. 953.

²³ Belgici Leonis Chorographia. Das ist ein Neue Landt beschreibung des Belgischen Lewen, in XVII Prouincien des gantzen Niederlands aussgetheylet. Keulen, Frans Hogenberg, 1587. 4°, 52 bl. met 17 kaarten en 8 portretten. Exemplaren o.a. in de BR Brussel, de UB Heidelberg, de UB Leiden en de HAB Wolfenbüttel.

²⁴ Het luidt op bl. 5v als volgt: *dass hab ich alles mit dem fleissigsten beschrieben und das werck Leonis Belgici Chorographiam genent, welche mit dem Lateinischen werck (ITINERARIUM Belgicum intituliert) also gefuegt so worden, nemblich die erst Charten dises mit der 10. jhenes, die ander dises mit der 11. jhenes und also consequenter vort ...* (dan volgt er een kaartenconcordantie). Er kan geen sprake van zijn, dat Eitzing zich hier als auteur van het *Itinerarium Belgicum* presenteert!

²⁵ Ook op deze plaats dank ik mevr. Birgitte Hvidt (bibliotheek) voor haar vele hulp.

²⁶ Over hem: *Dansk Biografisk Leksikon*, Dl. 8, p. 430 e.v.

²⁷ De opdracht luidt: *Illustri, Generoso et Nobili Viro ac Domino Dn. Nicolao Kaass, Domino de Jorupgard et sere-*

nissimi et potentissimi Daniae etc. Regis Friderici II. D. Cancellario fidelissimo, Domino suo Honorandissimo, Georgius Braun Agrippinas Decanus et Canonicus Colonien-sis Auctor, observatiae ergo donabat.

²⁸ Over de biografie fundamenteel: Wiepen, E., Bartholomäus Bruyn der Altere und Georg Braun. In: *Jahrbuch des Kölnischen Geschichtsvereins* 3, 1916, p. 95 e.v.

²⁹ Over hem: *Allgemeine Deutsche Biographie* Bd. 37, 1894, p. 121 e.v.

³⁰ De relatie Braun-Martius is uitvoerig onderzocht in: Klose, O. en L. Martius, *Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*. 1 tekst-deel, 1 deel afbeeldingen (= *Studien zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte* Bd. 7-8). Neumünster, 1962.

³¹ Klose-Martius p. 61.

³² Hogenberg graveerde de reeks *Typus Pompae funebris in exequiis Friderici II.* (1588, 21 bl.) en *Res Gestae Serenissimi ... Domini Friderici II.* (1589, 19 bl.). Zie Klose-Martius p. 50, noot 5.

³³ Klose-Martius p. 68.

SUMMARY

Gerhard Stempel, Georg Braun and the „Itinerarium Belgicum” (Cologne, 1587)

In Cologne there existed in the last thirty years of the sixteenth century a circle of cartographers, which was formed around one central person, Frans Hogenberg. They were all refugees, natives from the Low Countries. Gerhard Stempel was one of them. He studied theology in Cologne and from 1588 he was a canon in the monastery of St. George in Cologne. In the field of cartography he was probably a self-taught man. Stempel's first known cartographical activities were caused by certain hostilities in the Lower Rhine area. He started in 1585 (conquest of Neuss) and ended in 1598 (course of the Maas river between Liège and Maastricht). Some of his maps served as model for prints in publications by Hogenberg, like *Civitates Orbis Terrarum* and *Hogenbergs Geschichtsblätter*. His cartographical work appears to be of high quality. Stempel's Kerpen-Lommersum map was included as map No. 3 in the *Itinerarium Belgicum* (Cologne 1587), an atlas of contemporary history of the Low Countries. Other maps, like the ones in the road atlas *Itinerarium Orbis Christiani*, were copied from examples in Ortelius and De Jode.

The author of the *Itinerarium Belgicum* appears to be Georg Braun, not Michael von Eitzing as has been stated frequently. Braun, who probably stimulated Stempel to make the map of Kerpen-Lommersum, was also a clergyman in the monastery of St. George. Before 1577, however, he was employed as a private teacher. Being freed of ecclesiastical duties in this period, he was able to spend much time and effort in completing part I and II of *Civitates Orbis Terrarum*. Especially the completing of part IV, which was finally published in 1588, caused many problems. From 1577 Braun was kept busy with all kinds of activities for the Church. As Braun promised to dedicate part IV to the King of Denmark, Frederic II, the dedication of the *Itinerarium Belgicum* to him in 1587 may have been a short-term solution for having waited so long. Only one copy of part IV is known with a dedication to Frederic II, printed shortly before the king's death.

TE KOOP GEVRAAGD:
Stielers Handatlas
tel. 043-11092 ('s avonds)

VERSLAG VAN DE CONFERENTIE "KLEIO À LA CARTE"

Onder het motto „Kleio à la carte” vond in het weekend van 11-12 november te Oosterbeek een didactiek-conferentie plaats van geschiedenisdocenten, georganiseerd door Kleio en de samenwerkende Nieuwe Leraren Opleidingen. Het doel van de bijeenkomst was, het gebruik van oude en moderne kaarten in de geschiedenisles aan een nader onderzoek te onderwerpen. Hiervoor had de NLO-Ubbo Emmius uit Groningen, geheel in de traditie van deze kartograaf, een aantal lesbrieven met kaarten uitgewerkt, die aan de deelnemers werden voorgeschiedeld.

Ter inleiding vertelde A. van Holten, betrokken bij de redactie van de Bosatlas, over de moderne kartografische produkten in Nederland. Hij verklaarde zelfs een geheim uit de keuken van zijn uitgeverij, nl. dat de kaarten in de Bosatlas de leerlingen en leraren eigenlijk een drogbeeld van de werkelijkheid bieden.

Wanneer immers de kaart wordt opgevat als een vereenvoudigde weergave van de aarde, dan wordt daarvan tevens een vertekend beeld gegeven door de verkleining, de generalisatie en de projectie.

Bij het gebruik van de atlas in de les zal de docent zich dit moeten realiseren.

Als de schoolatlassen ons al een drogbeeld geven van de huidige wereld, wat kunnen wij dan nog met de oude kaarten uit het verleden bij de leerlingen in de les bereiken. Anders gezegd: is de kaart als historische bron in de geschiedenisles wel te gebruiken.

De tijdens de conferentie gepresenteerde voorbeelden van lesbrieven geven volgens mij hierop een bevestigend antwoord. In vergelijking met de geschreven bronnen zoals charters, journalen en brieven, heeft de oude kaart het voordeel dat het de informatie uit het verleden in de vorm van een beeld op ons overdraagt, waarmee wij ons vervolgens een voorstelling van dat verleden kunnen vormen. Dit betekent dat een oude kaart, met de vereenvoudigde weergave van de wereld in het verleden, in de geschiedenisles gebruikt kan worden om bij leerlingen een beeld van dat verleden op te roepen.

Aangezien elke kaart per definitie een vertekening of drogbeeld geeft, zal de leraar bij het gebruik van oude kaarten de leerlingen kritisch moeten leren kijken, door aandacht te besteden aan o.a.

- de historische juistheid van het afgebeelde;
- het doel of de functie van de kaart;
- de herkomstgeschiedenis;
- de kaartmaker;
- de invloed van de versiering op de informatie;
- de mate van verkleining.

Alleen wanneer een oude kaart aan de hand van deze vragen in de les wordt geanalyseerd, kan de beeldvorming van het verleden volledig zijn. Voor de leraar betekent dit, dat hij behalve over een goede reproductie ook over enige achtergrondinformatie van de kaart moet beschikken.

In de meeste voorbeelden van lesbrieven werd helaas geen aanzet gegeven tot een kritische analyse van het kaartbeeld. Zo werd in een lesbrief getracht het dagelijkse stadsleven in de 17e eeuw te verbeelden met behulp van de plattegrond van de stad Groningen van Haubois uit 1634. Behalve dat de stad door de auteur in een vertekende vogelvlucht werd afgebeeld, vond hij de gebouwen belangrijker dan de inwoners, met als resultaat een verlaten stad: een drogbeeld van het 17e eeuwse stadsleven.

Gedurende twee dagen werden de deelnemers door Kleio op een zeer gevarieerde menukaart getraakteerd, en in ieder geval konden de docenten eens proeven aan de historische kartografie. Hopelijk worden enkele recepten ook in de praktijk gebracht.

R.M. Haubourdin

HET IVth SCIENTIFIC INSTRUMENT SYMPOSIUM, OKTOBER 1984 IN AMSTERDAM

Van 23-26 oktober 1984 zal in het Nederlands Scheepvaart Museum te Amsterdam het IVth Scientific Instrument Symposium worden gehouden. Dit internationale symposium staat onder auspiciën van de Scientific Instrument Commission, een onderdeel van de International Union of the History and Philosophy of Science.

Het Scientific Instrument Symposium werd eerder tweemaal in Londen (National Maritime Museum) en éénmaal in München (Deutsches Museum) gehouden. De organisatie van het Nederlandse symposium is in handen van het Scheepvaart Museum, Museum Boerhaave in Leiden, het Universiteitsmuseum in Utrecht en Teylers Museum in Haarlem.

Het centrale thema zal zijn „19e eeuwse instrumenten en hun makers”, met sessies over medische, nautische en natuurkundige instrumenten. Een tiental experts zal hierover op uitnodiging voordrachten houden en het ligt in de bedoeling deze voordrachten naderhand in boekvorm uit te geven. Daarnaast zal ook gelegenheid zijn voor het behandelen van onderwerpen buiten het centrale thema.

Tijdens het symposium zullen excursies naar de deelnemende musea in Leiden, Utrecht en Haarlem worden georganiseerd, in de Leidse en Utrechtse musea zullen speciale tentoonstellingen rond het symposiumthema te zien zijn.

Uitvoeriger informatie over het symposium kan worden verkregen van: Nederlands Scheepvaart Museum,
t.a.v. W.F.J. Mörzer Bruyns,
Kattenburgerplein 1, 1018 KK Amsterdam,
tel.: 020-254175.

P.A. TIELE ACADEMIE

Op 16 juni 1983 vond in de P.A. Tiele Academie de uitreiking plaats van het Certificaat voor de opleiding tot kaartbeheerder. Dit was de eerste keer dat een dergelijk certificaat werd uitgereikt. De opleiding tot kaartbeheerder is in feite al sinds 1973 mogelijk aan de Tiele Academie bij de afdeling FWB (Functionaris in wetenschappelijke bibliotheken) in de vorm van een keuzepakket, waarbij samenwerking bestond met de vakgroep Kartografie van de Rijksuniversiteit te Utrecht. In het studiejaar 1982-1983 heeft deze opleiding tot kaartbeheerder meer gestalte gekregen en het aantal lessen is uitgebreid tot in totaal 162 uren voor dit pakket. Het bijzondere is verder dat de samenwerking is uitgebreid met de Rijksarchiefschool. Afgestudeerden van de Rijksarchiefschool kunnen deze specialisatie ook volgen. Om aan dit samenwerkingsproject meer betekenis toe te kennen is er dit jaar een certificaat uitgereikt aan degenen die met succes het examen hebben afgelegd. Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen gaat hiermee accoord en ook van de kant van het Ministerie van WVC wordt deze samenwerking toegejuicht.

In de volgende onderdelen is examen afgelegd: historische kartografie, moderne kartografie, geografie, kunstgeschiedenis, kaarten en archieven, en paleografie. Daarnaast moesten twee werkstukken gemaakt worden, nl. een kaartenbibliografie en een vergelijkend onderzoek van twee kaartenverzamelingen. De bij het Certificaat uitgereikte cijferlijst bevat dus acht eindcijfers.

In het studiejaar 1982-1983 hebben acht kandidaten deze specialisatie gevolgd. Eén kandidaat heeft zich tijdens de studieperiode teruggetrokken.

De namen van de geslaagden zijn: N. van den Berg, mw. M.S. Jansen, Tj. Jongsma, mw. I.Y. Noordman, F. Tames, R. Toers Bijns en A.F. Wennekens.

Van de zeven geslaagde kandidaten waren er drie van de Tiele Academie en vier van de Rijksarchiefschool.

De kaartbibliografieën, die met een 7 of hoger zijn gewaardeerd zullen in een beperkte oplage worden uitgegeven in de *Series Cartographica Tieleana*.

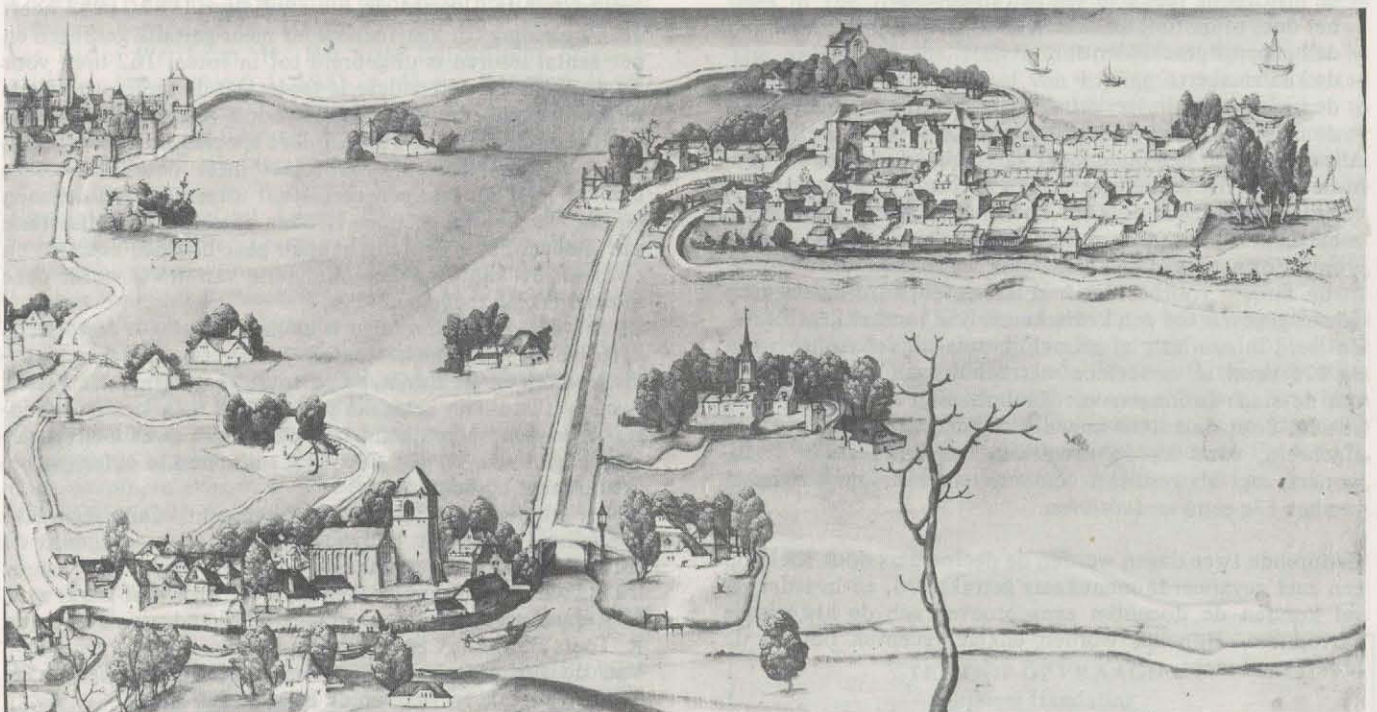
Oude kaarten worden door historische en onderzoekers van allerlei pluimage als bronnen gebruikt voor velerlei doeleinden: voor historische topografie en geografie, voor de archeologie, voor de kennis van meetmethoden, van grafische technieken enz.¹ Dat ook de geschiedenis van huizen, boerderijen en van stedenbouw zou kunnen profiteren van oude kaarten was allang bekend. Men denke maar aan onze beroemde serie „De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst”. Dat nut van oude kaarten is onlangs nog eens welsprekend aangetoond door studies als die van Brandts Buys en Taverne.² Voordat de historische onderzoeker van een oude kaart kan aflezen wat er op staat of er in kan „lezen” wat er niet op staat, moet hij zich er wel van bewust zijn, dat hier enige voetangels en klemmen liggen. Een concreet voorbeeld moge duidelijk maken dat men ook op het terrein van de historische kartografie (in ruimste zin) de regels van de historische bronnenkritiek in acht moet nemen.

Casus

In 1961 verscheen van de hand van C. Hoek een artikel over een fraaie geschilderde kaart die destijds in de kamer van de Algemene Rijksarchivaris hing. Hoek was niet de eerste die over deze anonieme, ongedateerde kaart schreef.³ Hij kwam in 1961 op grond van bouw-historische argumenten, ontleend aan de kaart zelf en aan andere bronnen, tot een voorzichtige datering tussen ca. 1513 en 1542. Hoek wees voor de datering op een sententie uitgesproken door de Grote Raad van Mechelen op 24 december 1512 in een geschil tussen Delft en

Rotterdam, betreffende de Schie en het onderhoud van dijken. De kaart — die in de wandeling „de kaart van de drie Schieën” is gaan heten — zou dan, volgens Hoeks gissing, in opdracht van Delft gemaakt kunnen zijn.

In een artikel gewijd aan enkele oude kaarten van de Schie heb ik een andere hypothese met betrekking tot ontstaan en datering van de kaart aan nemelijk proberen te maken.⁴ Uitgaande van de, niet eens zo originele, veronderstelling dat vele oude kaarten hun ontstaan danken aan een praktisch — bijvoorbeeld administratief of juridisch — doel, heb ik — evenals Hoek trouwens — gezocht naar een rechtszaak waaraan de kaart mogelijkerwijs haar ontstaan te danken zou kunnen hebben. Ik meende dat daartoe de kaart zelf — die ingelijst achter glas hing — eens bekeken moest worden op dorsale en eventuele andere aantekeningen of kenmerken.⁵ Tot mijn genoegen bleek de inspectie niet vergeefs: op de achterkant van de kaart staat „Caerte van Delfshaven ende Overschye”. Eigenlijk was Pelinck al intuïtief op dat spoor gekomen, want het was hem opgevallen dat Delfshaven veel te groot is afgebeeld in verhouding tot Overschie en Rotterdam, en dat dit dorp in afwijking van de rest van de kaart (het noorden links) door de schilder vanuit het westen werd beschouwd. Het kwam er mij nu op aan, anders dan Hoek, nog een *materieel* argument te vinden voor de identificatie van de kaart. Ik heb de mogelijkheid geopperd, dat er verband zou kunnen bestaan tussen de zgn. „kaart van de drie Schieën” en een proces dat door de magistraat van Delft en de inwoners van Delfshaven tot voor de Grote Raad te Mechelen werd gevoerd.

1., „Caerte van Delfshaven ende Overschye” (zgn. kaart van de drie Schieën), eerste helft 16e eeuw. Algemeen Rijksarchief, Den Haag, ongecatalogiseerd.

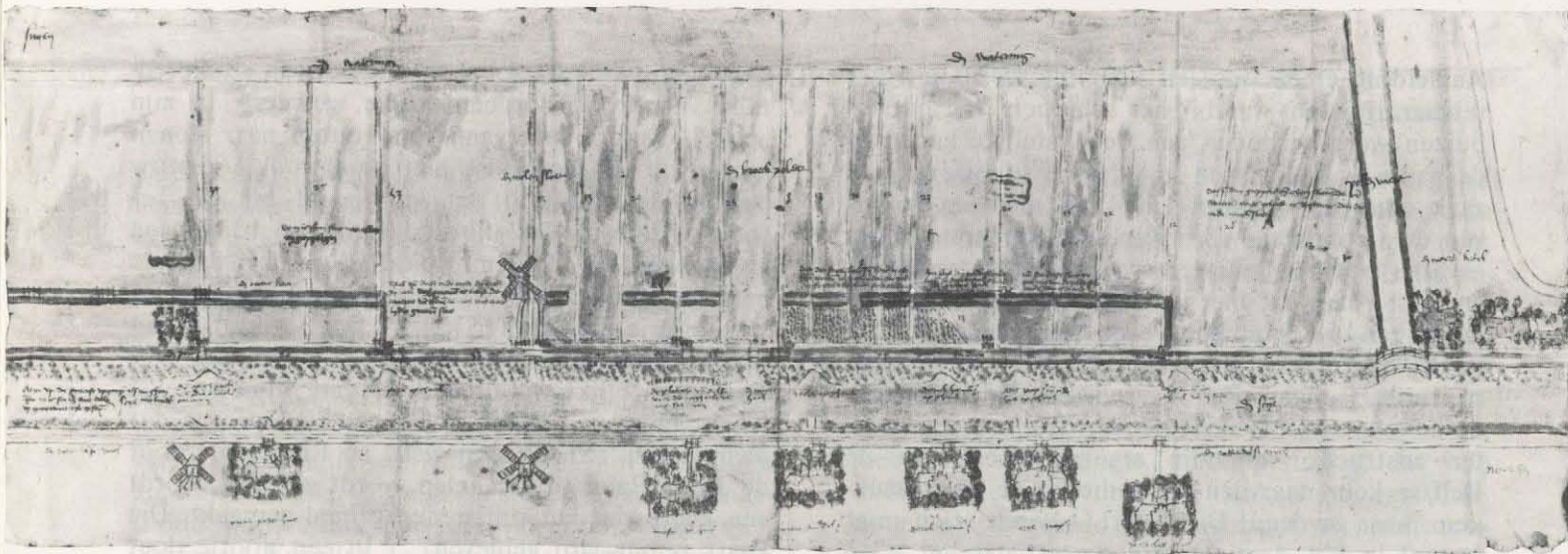
Aanleiding ertoe was een keur die Delft in 1545 uitvaardigde en waarbij het schippers van haringbuisen werd verboden aan de westelijke kade van de haven te Delfshaven te laden of te lossen. Deze zaak eindigde voorlopig in 1548 met een vonnis van de Grote Raad (3 november). Anders dan het geval is met het gesuggereerde geschil tussen Delft en Rotterdam dat met genoemde sententie van 24 december 1512 eindigde, is van de procedure uit de jaren veertig een procesdossier bekend. In zijn pleitnota („memoriën”) verwijst de advocaat van de inwoners van Delfshaven, Mr. Aert vander Goes, ter adstructie van zijn argumentatie tegen de Delftse keur naar een kaart die bij de processtukken was gevoegd! Die kaart bevindt zich niet (meer) in het dossier. Mijn suggestie is het – op grond van een uitvoerig betoog – geweest, dat de „Caerte van Delfshaven ende Overschye” heel goed „de” verdwenen kaart uit het procesdossier Delfshaven versus Delft kan zijn geweest.⁶

Nog vóórdat mijn opstel voor de Herdenkingsbundel-Grote Raad van Mechelen (1973) werd ingezonden, publiceerde C. Hoek een boekje over de „Caerte van Delfshaven ende Overschye” alias de „kaart van de drie Schieën”.⁷ Zonder enige motiveering stelt Hoek ineens: „Belangrijk is echter dat ten behoeve van dit proces [dat in dec. 1512 eindigde] door de stad Delft een kaart is vervaardigd, die nog bewaard is gebleven in het Algemeen Rijksarchief”.⁸ Waarom liet de schrijver zijn aanvallende reserves – datering tussen ca. 1513 en 1542 – varen? Wij weten het niet. Hoek heeft aan dit geschrift de gebruikelijke wetenschappelijke verantwoordelijkheid onthouden. Dat is jammer, want zijn betoog om de datering op ca. 1512 aannemelijk te maken is gefundeerd op de afgebeelde bouwwerken (torens, poorten, kerken enz.) van onze kaart en op bouwgegevens die aan andere bronnen zijn ontleend. We kunnen Hoek dus niet direct controleren als hij refereert aan de tekening van de Delftse poort te Rotterdam, die van het schip van de St. Laurenskerk en van de kerk te Delfshaven. Zoals ik in het „Naschrift” bij mijn in noot 4 genoemde artikel heb uiteengezet, zijn de gegevens die Hoek van de kaart wenst af te lezen, zijn interpretaties. Op drie plaatsen betrapt hij de kaartschilder op „vergissingen” die hij in twee gevallen aan „ruimtegebrek” wijt: het onjuiste aantal traveeën van koor en schip van de kerk te Overschie en het foutieve aantal waltorens tussen de poorten in de ommuring van Rotterdam.⁹ Mij dunk, dat de schrijver de kaart selectief interpreteert. Als hoofdbezwaar tegen Hoeks benaderingswijze voerde ik aan, dat hij niet poogt alle verdere gegevens die hij bij zijn interessante rondtocht langs de gebouwen op de kaart te berde brengt, aan te wenden ter ad- of destructie van zijn stelling „datering op 1512”. Mijn conclusie was, dat mijn datering op 1545 à 1548 – niet veel later dan Hoeks aanvankelijke „ca. 1513 tot 1542”! – voorlopig overeind bleef: „Mogelijk komen er nog eens gegevens aan het licht die Hoeks stelling of mijn hypothese bevestigen dan wel ontkennen.”¹⁰

Onlangs is de kaart opnieuw object van studie, althans kenbron voor een studie, geweest. In zijn artikel over de overgang van houten naar stenen huizen op het Hollandse platteland in de 16e eeuw betreft J.J. Voskuil dat kaartbeeld bij zijn betoog.¹¹ Hoewel Voskuil de datering op 1512 „een gissing van Hoek” noemt, luidt het opschrift van de betreffende paragraaf toch „De huizen op de kaart van de drie Schieën (1512)”.¹² Dat Voskuil in dat jaartal inderdaad meer dan alleen maar een „gissing” ziet, blijkt wel uit het feit dat hij in de tekst Hoek gewoon naschrijft: „Voor het proces dat daarover in 1512 tussen Delft en Rotterdam voor de Hoge Raad te Mechelen wordt gevoerd, wordt een kaart van het omstreden gebied gemaakt. Die kaart is bewaard gebleven”.¹³ In een nootje doet Voskuil mijn bladzijden-lange, beargumenteerde betoog ten gunste van 1545 à 1548 wel erg lapidair af. Ik doe de auteur het meeste recht door hem letterlijk te citeren:

„De datering van Hoek is door Huussen, *Rechtspraak en kartografie* (1977, tekst afgesloten in 1970) aangevochten. Hij oppert de mogelijkheid dat de kaart vervaardigd is voor een proces tussen Delft en een aantal inwoners van Delfshaven. De argumenten die hij daarvoor aanvoert (in hoofdzaak de aandacht die door de schilder aan de afbeelding van Delfshaven is besteed) zijn zwak. De consequenties van zijn datering lijken me onhoudbaar. Het zou betekenen dat deze kaart in dezelfde tijd geschilderd is als de kaart uit 1546, die hierna besproken wordt. Het opvallende verschil tussen de boerderijen op beide kaarten sluit dat uit”.¹⁴ Dat dit een volstrekt karikaturale en onjuiste weergave is van mijn betoog, laat ik nu maar daar. Het gaat mij om de logische consistentie van Voskuils weerlegging. Die komt neer op een bewijs uit het ongerijmde, vermomd als een „vergelijking”.

Immers, Voskuil zegt dat de *consequenties* van mijn dateringsvoorstel niet houdbaar zijn, omdat dan – met voorbijgaan aan mijn argumenten – de „Caerte van Delfshaven ende Overschye” in dezelfde tijd zou zijn geschilderd als de – door mij gevonden – kaart van de Schie door Coenraet Oelensz. uit 1546.¹⁵ De tekening van de boerderijen op de twee kaarten is zo verschillend dat ze niet uit dezelfde tijd kunnen dateren, meent Voskuil. Die redenering kan men niet aanvaarden. Ze had moeten luiden: die twee kaarten verschillen zodanig dat ze niet van de hand van dezelfde kaartmaker kunnen stammen. Voskuil had op zijn minst moeten aantonen dat er uit het midden der jaren veertig geen kaarten bestaan die in de stijl van de zgn. „kaart van de drie Schieën” zijn geschilderd. Dat is echter een onmogelijke opgave, want Voskuil beeldt zelf kaarten af van „omstreeks 1560” in die picturale stijl.¹⁶ De vergelijking met de kaart van Coenraet Oelensz. gaat trouwens zonder meer al niet op – juist vanwege de stijl. Immers, de zgn. „kaart van de drie Schieën” is geschilderd vanuit de losse pols, fraai en met verve, maar zonder de tamelijk saaie precisie waarmee de *landmeter* Coenraet

2. Kaart van een gedeelte van de Delftse Schie met kade langs de Oostabtpolder, door Coenraet Oelensz., 1546/47. ARA Brussel, Grote Raad van Mechelen, Beroepen uit Holland dossier 426 sub m. Foto: Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.

Oelensz. zijn technisch gefundeerde werkstukken tekende.¹⁷ Van Coenraet Oelensz. zijn dergelijke „beeldende” kaarten helemaal niet bekend.¹⁸ De manier waarop Voskuil „onze” kaart leest, wijkt naar mijn indruk niet essentieel van Hoeks werkwijze af. De realiteitswaarde van de kaart wordt willekeurig-selectief, zonder een vast ordenend criterium geïnterpreteerd. De auteur waarschuwt, terecht, voor „te vergaande conclusies”.¹⁹ De schilder laat overal steken vallen. Dat moet verklaren waarom op de kaart (van 1512?) maar twee van de twintig haardsteden zijn terug te vinden die de bekende *Informacie* (1514!) vermeldt. Toch vindt Voskuil: „De details op de kaart maken een zo betrouwbare indruk, dat het overdreven voorzichtig lijkt (!) om ze in twijfel te trekken. We hebben ook weinig mogelijkheden om ze op hun betrouwbaarheid te toetsen”.²⁰ Die twee beweringen „lijken” elkaar uit te sluiten.²¹

Conclusie

Als we abstraheren van de casus – en daar gaat het ons hier om – dan meen ik dat we puntsgewijs de volgende aanbevelingen kunnen meegeven aan diegenen die oude kaarten gebruiken als kenbron voor topografische of bouwhistorische reconstructies:

1. een losse, ongedateerde kaart dient eerst kritisch te worden onderzocht op interne kenmerken en aanwijzingen;
2. om datering en betrouwbaarheid van de weergave te beoordelen moet worden nagegaan met welk doel de kaart kan zijn gemaakt;
3. wat betreft die „betrouwbaarheid” dient grote scepsis te worden in acht genomen, zeker als we over de periode vóór ca. 1600 spreken;
4. een datering aan de hand van interne én externe materiële kenmerken verdient de voorkeur boven intuïtieve bewijsvoeringen.

Er is al herhaaldelijk op gewezen hoe belangrijk het voor een goed begrip van een oude kaart is, dat men het doel waarvoor ze diende en de werkwijze van de maker kent. Wat voor fantastische conclusies had men niet kunnen trekken uit de tekeningen van Haarlem en Leiden en omstreken door

resp. Simon Meeusz. van Edam en Pieter Sluyter (beiden werkzaam in de 16e eeuw), als niet – na geduldig archiefonderzoek – was uitgemaakt dat de eerste kaart in twee dagen, heimelijk improviserend was tot stand gekomen, terwijl aan de tweede opmetingen (buiten Leiden) ten grondslag hebben gelegen?²² Toch waren die kaartmakers beide technisch bekwame landmeters!

Noten

¹ C. Koeman, Algemene inleiding over de historische kartografie, meer in het bijzonder: Holland vóór 1600. In: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 7, Nr. 3/4 Kartografisch nummer (1975), blz. 218–237 (met name blz. 234–237).

² L. Brandts Buys, *De landelijke bouwkunst in Hollands Noorderkwartier*. Arnhem 1974; E.R.M. Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580–1680*. Maarssen 1978 (diss. Groningen).

³ C. Hoek, De kaart van de drie Schieën. In: *Rotterdams Jaarboekje* 6e reeks, 9 (1961) blz. 194–208. Hem gingen voor E. Pelinck, De beeldende kartografie vóór 1550 in Noord-Nederland. In: *Bulletin en Nieuws-bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 6e reeks, 13 (1960) 263–270 en B. van 't Hoff, De kaartenverzameling van het Algemeen Rijksarchief. In: *Nederlands Archiefvenblad* 65 (1961) blz. 49–75 (ook afzonderlijk verschenen). Zie ook al C.G. Helbers, *Overschie in den loop van tien eeuwen*. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van de viering van het 1000-jarig bestaan van Overschie, 1929 (tegenover blz. 34) en A.A. Beekman, *Catalogus van kaarten, enz., betrekking hebbende op de oudere en tegenwoordige gesteldheid van Holland tusschen Maas en IJ*. Leiden 1921, nr. 545; Y.M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*. Groningen, 1981, blz. 81–82 (nr. 223).

⁴ A.H. Huussen jr., Rechtspraak en kartografie: over enkele zestiende-eeuwse kaarten van de Schie. In: *Consilium Magnum*. Herdenking van de 500e verjaardag van de oprichting van het Parlement en Grote Raad van Mechelen. Colloquium (Brussel-Mechelen) 8–9.XII.1973. Brussel (Algemeen Rijksarchief) 1977, blz. 215–238 (met name blz. 215–225).

⁵ Zoals ik elders heb uiteengezet geven dorsale letters of cijfers een aanwijzing omtrent het mogelijke gebruik van een kaart in een rechtszaak: Kartografie en rechterlijke archieven. In: *Nederlands Archiefvenblad* 82 (1978) blz. 7–15 (met name blz. 9–10).

⁶ Zie uitvoerig het in noot 4 genoemde artikel.

⁷ C. Hoek, *Rotterdam en omgeving aan het einde van de middeleeuwen. Beschouwingen rond een vogelvluhtkaart uit het jaar 1512*. Rotterdam/'s-Gravenhage 1972; tegelijkertijd verscheen een kleurenreproductie van de kaart.

⁸ *Ibidem*, blz. 10; vgl. blz. 12: „Het doel van de kaart was om tijdens het proces aan de rechters, die vaak ter plaatse niet bekend waren, de ligging van de in het proces genoemde objecten duidelijk te maken (...).”

⁹ *Ibidem*, blz. 14, 37 en 48.

¹⁰ Zie noot 4, blz. 235.

¹¹ J.J. Voskuil, Tussen Twisk en Matenese. Faseverschillen in de versterking van de huizen op het platteland van Holland in de 16e eeuw. In: *Volkscundig Bulletin* 8 (1982) 1–46. Evenzo reeds beknopter in zijn *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*. Arnhem-Zutphen 1979, blz. 26–27.

¹² J.J. Voskuil, Tussen Twisk en Matenese, 1982, blz. 9–13 en noot 23 (regel 3).

¹³ *Ibidem*, blz. 9–10; de eerste zin bevat minstens twee vergissingen: het proces werd niet in 1512 gevoerd – het werd, na een onbekend aantal jaren, op 24 december 1512 met een sententie van de Grote Raad van Mechelen beëindigd. De kaart zou dus op een onbekend moment vóór die datum moeten zijn ingediend door één der procederende partijen. Naar materiële bewijzen voor die indiening wordt niet verwezen.

¹⁴ *Ibidem*, blz. 9 noot 23 (regel 4–10). De lezer merke op dat „een gissing van Hoek” al in de volgende regel is geworden „De datering van Hoek”.

¹⁵ *Ibidem*, blz. 13 en aldaar afb. 2. Die kaart bevindt zich, met haar tegenhanger, nog in het dossier waarin ik haar destijds aantrof, en aan de hand waarvan ik de kaarten kon dateren op 1546/47; op grond van voortgezet archiefonderzoek (externe aanwijzingen) kon ik destijds Coenraet Oelensz. als de maker ervan aanwijzen.

¹⁶ *Ibidem* blz. 14 en aldaar afb. 3. Die datering, een „precisering” van die door De Baar (1975) tussen 1541 en 1561, is in tegenspraak met C. Koeman die het houdt „um 1540” in een studie die aan Voskuil schijnt te zijn ontgaan: C. Koeman, Die Darstellungsmethoden von Bauten auf alten Karten, In: *Land- und Seekarten im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*. Hrsg. C. Koeman. München 1980 (= Wolfenbütteler Forschungen, hrsg. von der Herzog August Bibliothek, Band 7), blz. 147–192 (met name blz. 154, paragraaf „Die Kartenmaler”, en afb. 10+11). Men merke trouwens op dat Voskuil zelf in *Van vlechtwerk tot baksteen* (1979, zie noot 11), blz. 33 die kaart nog dateert „tussen 1541 en 1562”, vgl. ook aldaar blz. 34 noot 127.

¹⁷ *Ibidem*, blz. 13 en aldaar afb. 2: „De kaart sluit net niet aan op de kaart van de drie Schieën die wij hiervoor gebruikt hebben (een verschil van niet meer dan enkele honderden meters), zodat ze jammer genoeg niet ook nog dezelfde boerderijen laat zien. Alle boerderijen op deze nieuwe kaart zijn van baksteen, met trapgevels”. (mijn cursivering).

¹⁸ Zie mijn voorlopige inventarisatie van zijn werkstukken in „Twee onbekende kaarten van de Schie ter hoogte van de Oostabtspolder (Delfland); In: *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 2 (1970), blz. 118–128 (met name blz. 126–127) en de aanvullingen daarop bij A.H. Huussen jr., J.Th.W. van Bracht en J. Dullaart, Pieter Resens kaartboek voor het Delftse Kartuizerklooster (ca. 1555). In: *De Kartuijzen en hun Delftse klooster*. Een bundel studiën, verschenen ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum. (Delft 1975), blz. 101–120 (met name noot 13). Zie over het landmeter/schilder probleem in de eerste helft van de 16e eeuw: Y.M. Donkersloot-de Vrij, *Topografische kaarten van Nederland vóór 1750*. (Groningen 1981; diss. Utrecht) blz. 42–43.

¹⁹ J.J. Voskuil „Tussen Twisk en Matenese” 1982, blz. 11.

²⁰ *Ibidem*, blz. 10.

²¹ Voskuil heeft zich, in dit geval, weinig aangetrokken van de vermaningen die hij zelf in *Van vlechtwerk tot baksteen*,

1979, aanhaalt, (blz. 25–26 en noot 109, blz. 29 noot 117).

²² A.H. Huussen jr. en J.M.I. Koster-van Dijk, De kaart van de ban van Heemstede door Symon Meeusz. van Edam (1539). In: *Jaarboek 1973 (van de Vereeniging) Haarlem* (Haarlem 1974), blz. 259–280; A.H. Huussen jr., De kaart van Leiden en omgeving door Pieter Sluyter (1550). In: *Leids Jaarboekje* 61 (1969) blz. 91–97.

SUMMARY

The author comments on the method of interpretation of old maps in general. He stresses in particular that Mr. J.J. Voskuil – in his study (1982) on the development of brick houses in the country of Holland during the 16th century – has ignored some basic rules of critical historical method. Historians who use old manuscript maps as a source for topographical and architectural reconstructions of past „reality” should consider the following recommendations: 1. an isolated, undated map has to be critically examined for intrinsic characteristics and indications; 2. to be able to judge of date and reliability of the reproduction one has to trace the purpose for which the map was designed; 3. the reliability, or realism, of maps dating from the period before c. 1600 should be handled with scepticism; 4. determination of the date of confection of a map on the basis of intrinsic and external characteristics had to be preferred to intuitive argumentations.

”In de Bokkeschuur”

Voorstraat 11-13
4161 CS HEUKELUM (bij Leerdam)
telefoon 03451 – 12186

- ANTIQUARIAAT
- ENCADREER- en RESTAURATIE-ATELIER
- IN- en VERKOOP VAN TOPOGRAFISCHE
KAARTEN, PRENTEN EN BOEKEN (16e
t.m. 19e eeuw)
- BEROEPS- en BEDRIJFSPRENTEN
- INTERNATIONALE ZOEKDIENT

Geopend: van 14 tot 17 uur en op afspraak.
(donderdag gesloten)

CHINA IM KARTENBILD. Eine Ausstellung zu Ehren des Geographen Ferdinand von Richthofen. (Bonn, Bonner Wissenschaftszentrum, 5 april – 6 mei 1984)

Von Richthofen, leerling van Carl Ritter, bereisde tussen 1868 en 1872 dertien provincies van het Chinese Rijk. Zijn bevindingen werden vastgelegd in de *Atlas von China*, 1885–1912. Tientoongesteld zijn kaarten betreffende China van oosterse en westerse origine uit verschillende perioden tot en met de door Eduard Imhof in de dertiger jaren uitgevoerde karteringen in het Minya-Konka gebergte (West-Szetsjwan). Ook wordt de volledige reeks publikaties van Von Richthofen geëxposeerd.

VEEN, W.K. VAN DER, Egbert Haubois. Bijdrage tot de kennis van leven en bedrijf van een zeventiende-eeuwse ingenieur en kaartmaker in Groningerland. *Canaletto. Alphen aan den Rijn, 1982, 98 pp., ill., f 25,-.*

Het is niet de eerste keer dat over Egbert Haubois is geschreven. Reeds C.H. Peters en L.J. Noordhoff hebben (respectievelijk in 1906 en 1963) in publikaties aandacht besteed aan deze kaartmaker, die met name bekendheid kreeg door een grote plattegrond van de stad Groningen.

Van deze, voor Groningen tamelijk belangrijke, persoon – hij was gedurende enige jaren stadsbouwmeester – zijn door bovengenoemde schrijvers slechts oppervlakkige gegevens verstrekt, die uitnodigden tot verder onderzoek. Van der Veen, medewerker van het gemeente-archief te Groningen waar de meeste gegevens over Egbert Haubois opgeslagen liggen, heeft dit beseft en een degelijk, zeer uitvoerig gedocumenteerde monografie is het resultaat van zijn speurwerk geworden. Dit neemt niet weg dat nog steeds belangrijke facetten van zijn leven en werk onopgehelderd moesten blijven, zoals bijvoorbeeld geboorteplaats en -jaar, een definitieve bevestiging van zijn opleiding als ingenieur en vestingbouwkundige aan de Franeker Hogeschool bij Adriaan Metius etc.

Heel belangrijk voor een dergelijke publikatie is, dat alle bewaard gebleven tekeningen van Haubois (in totaal 22, voor het merendeel kaarten van percelen – met veelal sfeervolle tekeningen in opstand van nabijgelegen boerderijen – en een enkele bouwtekening) beschreven en gereproduceerd zijn. Los in het boek treft men bovendien een verkleinde reproductie aan van de grote herziene plattegrond uit 1664/69 en voorts in de tekst nog afbeeldingen van de voorloper en navolgingen van de plattegrond, historiestreken en portretten van belangrijke personen, die met het levensverhaal van Egbert Haubois in verband zijn te brengen. Aardig om te lezen, dat het zoeken naar illustraties op het laatste moment nog weer een vondst opleverde: gegraveerde plattegronden van Delfzijl en Bellingwolderschans, gesigeneerd, E.H., en dan te weten dat Van der Veen twintig jaar geleden begon met het verzamelen van gegevens over Haubois.

Omdat Egbert Haubois gedurende korte perioden van zijn leven elders als militair-ingenieur werkzaam was, is deze publikatie niet alleen voor Groningen van belang. Hij werkte ondermeer enige jaren in Oldenburg en vrijwel zeker ook in 's Hertogenbosch en Zeeuws-Vlaanderen, want op het gemeente-archief zijn ongesigeneerde militaire manuscriptkaarten aanwezig van deze gebieden, welke aan Haubois toegeschreven zouden kunnen worden. Voorts komen naast hem nog 44 (!) andere landmeters, ingenieurs en kaarttekenaars (genoemd in een aparte bijlage) ter sprake, waardoor het boek een belangrijk naslagwerk is voor degenen die zich met de geschiedenis van de kartografie en de landmeetkunde bezighouden. Het register van persoonsnamen achterin wijst de weg.

Zij die snel willen opzoeken wat er zoal gezegd wordt over de plattegrond van de stad Groningen, waaraan immers Haubois in eerste instantie zijn faam te danken heeft – er ligt, ook door de losse bijgevoegde reproductie, toch een accent op – zien zich genoodzaakt het hele boek door te nemen om te bemerken dat daarover op blz. 3, 5, 7, 42, 43, 48, 49, 56, 67, 69, 78 en 79 informatie voorkomt. Het was niet nodig geweest de lezer af te schepen met de mededeling vooraf, dat in de nabije toekomst een kartobibliografie van de plattegronden van Groningen zal verschijnen waarin – zo mogen we hopen – deze gegevens allemaal bij elkaar zullen staan. Een verwijzing naar de paginanummers, alsmede naar het gelijktijdig verschenen artikel van Van der Veen over de plattegrond in het boek dat diende als begeleiding bij de tentoonstelling in het Groninger museum (zie de bespreking van P. Ratsma) was op zijn plaats geweest.

Dat er in de aparte lijst van kaarten, niet tevens de verloren

gegane of (nog) niet teruggevonden kaarten (die in de tekst ter sprake komen) chronologisch ingevoegd werden – het zou zijn nut kunnen bewijzen als nog eens een kaart opduikt – vindt ik ook jammer. Het zijn slechts kleine puntjes van kritiek, die weinig afdoen aan het prettig leesbare en interessante verhaal over deze 17de eeuwse Groningse ingenieur en kaarttekenaar.

Marijke Donkersloot-de Vrij

De kaart van Egbert Haubois. Spiegel van wens en werkelijkheid. *Onder redactie van Lies Boiten en Jan van den Broek. Uitgave van het Groninger Museum en uitgeverij Canaletto, Alphen aan den Rijn, 1983, 144 p., afb.*

Een zeventiende-eeuwse stadsplattegrond kan op twee manieren benaderd worden. Zo kan men proberen aan de kaart informatie te ontlelen over bijvoorbeeld het verloop van wegen en wateren, de situering van gebouwen, vestingwerken e.d., het grondgebruik in en vlak rond de stad enz. De andere benaderingswijze is, dat men kennis die ontleend is aan andere bronnen tracht te illustreren met behulp van de kaart. In beide gevallen is een kritische houding geboden, want niet alles zag er in feite uit zoals het op de kaart afgebeeld werd. Vaak toont de kaart ons de werkelijkheid, soms ook een geïdealiseerde versie daarvan of een toekomstvisioen, maar niet zelden ook doodgewone slordigheid.

Een achttal auteurs is vanuit verschillende gezichtspunten met Haubois' plattegrond van Groningen, in 1634 vervaardigd en in 1637 gepubliceerd, bezig geweest. W.K. van der Veen plaatst de kaart in het kader van de reeks Groningse stadsplattegronden van Jacob van Deventer tot het kadaster. De ruimtelijke ontwikkeling van de stad en de vestingwerken worden behandeld door G. Overdiep, D. Boasson en R. Mens. J.F.J. van den Broek bespreekt het economisch klimaat waarin de kaart ontstond en waarvan deze in niet geringe mate de exponent is. De afgebeelde – en soms de om onduidelijke redenen niet afgebeelde – bouwwerken komen aan de orde in bijdragen van R. Mens, R.J.H.J. Vegter en A.T. Schuitema Meijer. Haubois toont in details ook een ongewoon groot aantal aspecten van het dagelijks leven; hieraan is een artikel van L. Boiten en G. Overdiep gewijd.

Beide aan het begin genoemde benaderingswijzen zijn toegepast. Het verhaal van Van den Broek bijvoorbeeld is voor een groot deel opgebouwd uit archivalische bronnen en zeventiende-eeuwse publikaties, waaruit hij concludeert dat de kaart de optimistische, zelfverzekerde visie van het Groningse patriciaat representeert, die in feite al door de economische ontwikkeling ondermijnd was. Zo demonstren Mens en Vegter in hun artikelen „Bouwen in Groningen tot 1650” hun uitgebreide, zeer gedetailleerde kennis van het Groningse woonhuis aan de hand van details uit Haubois' kaart, terwijl Schuitema Meijer omgekeerd de weergave van de bebouwing op de kaart als uitgangspunt neemt en deze toetst aan gegevens die hij aan andere bronnen ontleent. Beide benaderingswijzen leiden tot de gevolgtrekking dat Haubois geprobeerd heeft de bebouwing zoveel mogelijk waarheidsgetrouw weer te geven, maar dat de kleine schaal een beletsel was voor een realistische afbeelding van details van bouwwerken. Latere aanvullingen en wijzigingen zijn vaak slordig aangebracht. In het artikel over het dagelijks leven is de kaart uitsluitend als illustratie gebruikt, met zeer verrassende resultaten.

De materiële werkelijkheid achter het beeld dat Haubois ons biedt is door alle auteurs op de proef gesteld. Bijna steeds blijken hiervoor voldoende andere bronnen aanwezig. Moeilijker is uiteraard de vraag te beantwoorden in hoeverre een kaart een bepaald ideaal over hoe een stad zou behoren te zijn vertegenwoordigd. De vroeg-zeventiende-eeuwse uitleg van de stad vertoont, betoogt Mens, duidelijk de aan de Renaissance-ideeën omtrent de ideale stad ontleende structuur, die bijvoorbeeld door Johan Sems in Kopenhagen in de praktijk is gebracht. Uit de kaart blijkt echter ook, dat

niet alle ideeën die met die conceptie in verband worden gebracht, echt gerealiseerd zijn.

Voor Groningers is dit boek, dat ter gelegenheid van een gelijknamige tentoonstelling in het Groninger Museum werd uitgebracht, een middel om hun stad beter te leren kennen, maar voor alle geïnteresseerden in stadsplattegronden en stedengeschiedenis is het een buitengewoon leerzaam en inspirerend werk.

P. Ratsma

Congres „De historische stadsplattegrond — spiegel van wens en werkelijkheid” en P.J. MARGRY, „Kaartmateriaal als historische bron”, in: „Skript, historisch tijdschrift” 5 (1983) 267–280.

Het onderzoek van materiële cultuur en het gebruik van de ruimte in het verleden mag zich de laatste jaren verheugen in een toenemende populariteit. Vandaar ook het symposium „Het voorwerp als historische bron” op 26 mei 1982 (zie *Caert-thresoor* 2, 1982, 27–28).

Naar aanleiding van de tentoonstelling rond de plattegrond van Groningen door Egbert Haubois organiseerde de universiteit van Groningen samen met het gemeentearchief een tweedaags congres op 18 en 19 november 1983 waarbij sprekers van uiteenlopende pluimage hun licht lieten schijnen over het verschijnsel stadsplattegrond. Gedragen door een plezierige, efficiënte organisatie werd het congres een succes door de overvloed van leerzame en genietbare informatie. Gelukkig zullen de lezingen medio '84 gebundeld verschijnen zodat ik mij hier tot enkele eerste impressies kan beperken.

Qua lezingen, tien in totaal, viel het congres in enkele stukken uiteen. Huussen opende het congres met enkele methodologische opmerkingen waarna in diverse lezingen aandacht werd besteed aan de ontwikkeling van de landmeetkundige techniek en aan de doelstellingen bij de vervaardiging van uiteenlopende typen plattegronden van steden in verschillende perioden, kortom aspecten van de stadskartografie die voorafgaan aan een verantwoord gebruik van de kaart als historische bron. Met name op de tweede dag werd vervolgens door medewerkers van het project „De historische stedenatlas van Nederland” geïllustreerd hoe het praktisch onderzoek van stadsgeschiedenis, gevat in het frame van vergelijkend Europees onderzoek, in zijn werk gaat.

De lezingen van Visser over de datering van de plattegronden van Van Deventer, van Peeters over de stadsplattegrond als weerspiegeling van een door religie en Klassieken beïnvloed ideaal en van Taverne over het samenkomen van het denken over de ideale stad en de pragmatische stadspanning in de Renaissance, waren, zonder de anderen tekort te willen doen, van hoge kwaliteit. Alles bijeen genomen leverden de lezingen geen sluitend totaalbeeld op. Gechargeerd gezegd bleven sommige voordrachten vanuit de technische hoek nogal „tijdloos”, onvoldoende geplaatst in een historische ontwikkeling en structuur, terwijl anderzijds bij enkele (kunst)historische opmerkingen c.q. waarschuwingen bij mij de vraag rees hoe men deze in de onderzoekspraktijk verwerkt wilde zien.

Het gebruik van kaarten bij historisch onderzoek is recentelijk op een andere plaats door Margry nader onder de loupe genomen in het laatste nummer van *Skript* van 1983, dat geheel gewijd is aan beeldmateriaal en materiële cultuur (In aansluiting op dit nummer wordt op 5 en 6 april 1984 in Amsterdam een congres gewijd aan dit thema, voor informatie en documentatiemap: Henk van den Dool, Historisch Seminarium, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam, tel. 020–5252075).

In een degelijk verhaal geeft Margry een samenvatting van de ontwikkeling van de Nederlandse kartografie, en, met *Imago-Mundi*-artikelen van Koeman en Harley als voorname ruggesteunen, aanwijzingen hoe kaarten op een zinvolle wijze betrokken kunnen worden in historisch onderzoek. Hij wijst erop dat belangstelling voor oude kaarten lange tijd te eenzijdig bepaald is door esthetische aspecten

en benadrukt daarom nogmaals het belang van de kaart als gebruiks- en communicatiemiddel. Kort samengevat zegt Margry dat men kaarten voor ze te gebruiken allereerst als object dient te evalueren: met welke technische capaciteit is de kaart gemaakt, wanneer en voor welk doel. Behartenswaardige opmerkingen waar ik hier graag enkele aanvullende notities bij maak.

In het artikel worden „kaarten” behandeld als bron. Het was mij liever geweest als daarbij ook andere afbeeldingen, al dan niet op schaal, zoals technische tekeningen betrokken waren.

Belangrijker is dat er geen onderscheid gemaakt wordt in de beschouwing van de ene categorie kaarten, zijnde primaire bronnen, en de andere categorie kaarten, zijnde secundaire bronnen. Als gevolg daarvan worden archief en bibliotheek, fonds/archief en collectie en archievenoverzicht/inventaris en bibliografie/catalogus als gelijksoortige eenheden beschouwd en de appels dus bij de peren opgeteld. Helaas vervielen en vervallen vele studenten die zich bezighouden met oude kaarten in deze hardnekkige fout en helaas zijn vele primaire bronnen vanuit dezelfde gedachte als secundaire bronnen „geordend”.

Misschien kan een voorbeeld ontleend aan het artikel dit illustreren. Als Margry opmerkt dat het belangrijk kan zijn voor de interpretatie van een kaart, om informatie te verzamelen over de biografie van de kaartmaker dan stem ik daarmee in. Het is echter de vraag of deze biografische gegevens gelijkelijk van belang zijn bij bv. een 17e eeuwse getekende kaart, vervaardigd in verband met een juridische kwestie, in vergelijking met een voor de verkoop bestemde, gedrukte stadsplattegrond uit dezelfde tijd. Waarschijnlijk is het persoonlijke en aan een culturele laag gebonden stempel op de laatste kaart groter.

Het bovenstaande neemt niet weg dat Margry's artikel een stimulerende bijdrage is aan het denken over de mogelijkheden en beperkingen van kaarten bij historisch onderzoek. Dat ook het artikel van Koeman in het tweede nummer van deze jaargang, en hopelijk dat van Harley later, in bewerking in *Caert-thresoor* verschijnt, bevestigt een hernieuwde, fundamentele aandacht voor kartografisch bronnenmateriaal.

Kees Zandvliet

DONKERSLOOT-DE VRIJ, Y.M., De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839. Utrecht, Hes Uitgevers / Maarssen, Gary Schwartz, 1983. 39 pp. ill., ISBN 90 61 94064 8, f 39,75.

Het Boekverkoopers Collegie Eendracht en de Vereniging Oud-Utrecht hadden beiden een jubileum te vieren. Ze besloten de bovengenoemde plattegrond opnieuw uit te geven, voorzien van een deskundige toelichting. Aldus zijn alle ingrediënten verenigd voor een ideaal resultaat. En dat is het, met één restrictie, ook geworden.

Uit de afgebeelde kaartenreeks, die weergeeft welk kaartmateriaal als basisgegeven gediend heeft, alsmede welke kaarten eruit na 1839 zijn afgeleid, krijgt men — mede dankzij de verhelderende toelichting — duidelijk de ontwikkeling van het kaartbeeld te zien: van een overmaat aan details naar een verantwoorde generalisatie. Mevr. Donkersloot is er tevens in geslaagd de personen achter de kaarten tot leven te wekken enerzijds door detailstudie van de op de kaarten vermelde gegevens, anderzijds door een prettige hoeveelheid achtergrondinformatie.

Helaas zijn er twee schoonheidsgebreken: de kleurenweergave is niet erg geslaagd en afbeelding 5 is een onscherp afgedrukte kadastrale overzichtskaart van de stad Utrecht uit 1882. De verklaring waarom dit niet beter mogelijk zou zijn geweest, is m.i. niet overtuigend. Bovendien is er op het Kadaster een tweede exemplaar, iets wat mevr. Donkersloot niet bekend was. Al met al echter is het een belangwekkende publikatie, die de aandacht richt op een vrijwel onontgonnen terrein in de historische kartografie: stadsplattegronden.

ir. E. Muller

KOEMAN, C., *Langs papieren wegen. Momenten uit de geschiedenis van de wegenkaarten van Nederland. Scaldia model nr. 2, oktober 1983. Uitgeverij Impress bv, Utrecht, 1982. 32 pagina's, 19 illustraties waarvan 6 in kleur. ISBN 90 6402 009 4. Prijs f 15,-.*

Deze uitgave van uitgeverij Impress is een zogenaamd „model” van Scaldia Papier om de toepassingen van haar papier te tonen. De inhoud is van Prof. dr. ir. C. Koeman over de „Nederlandse weggebruikers en hun behoefte aan wegenkaarten, zoals die zich manifesteerde in de afgelopen driehonderd jaar”.

Praat men tegenwoordig over wegenkaarten, dan wordt meestal in eerste instantie gedacht aan kaarten ten behoeve van het autoverkeer. Er wordt dan voorbijgegaan aan het feit dat de auto een ontwikkeling is van de twintigste eeuw, terwijl wegen en wegenkaarten toch echt al ver voor de uitvinding van de auto bestonden. Prof. Koeman ziet de term wegenkaart dan ook veel ruimer door alle wegen hieronder te laten vallen, dus ook water- en spoorwegen. In het kort zet hij het ontstaan en de ontwikkeling uiteen van het Nederlandse wegennet, te beginnen met de aanleg van een uitgebreid stelsel van trekvaarten en jaagpaden in de zeventiende eeuw. Met een vlot leesbaar verhaal komt hij via de koets, fiets en trein/tram uiteindelijk bij het autowegennet. Parallel aan deze ontwikkeling van de wegen beschrijft hij kaarten waarop informatie over deze wegen te vinden is. Zo

vervolgt men een boeiend betoog waarbij men de ontwikkeling van wegen en wegenkaarten hand in hand ziet voorbischrijven. Als in de loop der eeuwen andere soorten vervoer ontstaan, en dit vervoer andere eisen gaat stellen aan de weg, blijkt het noodzakelijk te worden op kaarten een steeds uitgebreidere wegenreclassificatie toe te passen.

Het boekje als geheel ziet er verzorgd uit, met veel illustraties. Jammer is het echter dat bij een aantal afbeeldingen de kwaliteit van het lijnenwerk en de tekst door verkleining en oprasteren sterk achteruit is gegaan. Ook de afbeelding van de kaarten op de omslag krijgt hierdoor een nogal „wazig” uiterlijk.

De verdere uitvoering is enigszins afwijkend van wat men algemeen als „normaal” beschouwt. De nummers van de bladzijden zijn kleine ronde kaartuitsneden waar het betreffende bladzijnummer op voorkomt. De plaats van deze nummers varieert per bladzijde. De hoofdstuktitels zijn gedrukt in diverse lettertypes met verschillende groottes, spatieringen en vetheden, terwijl ook onder- en bovenkast wisselt per titel. De titels staan niet op een horizontale lijn, evenwijdig aan de rest van de tekst, maar zijn gebogen. Het geheel geeft zo een speelse, maar toch ook een wat rommelige indruk. Over het geheel genomen is het echter een goed leesbaar boekje waar in een kort bestek op een leuke manier veel informatie wordt gegeven.

C.H. de Voogd

NIEUWE LITERATUUR EN FACSIMILE-UITGAVEN

Beemsterlant Caerten. Met een beredeneerde lijst van oude gedrukte kaarten door D. de Vries. Alphen aan den Rijn, Canaletto, 1983. 12 kaarten op 24 bladen in map. f 125,-. BERG, Nico van den, *Vlaardingen: een selectieve cartobibliografie.* Den Haag, P.A. Tiele Academie, 1983. 37 pp. *Series Cartographica Tieleana* nr. 1.

Zowel oude als moderne kaarten zijn opgenomen. Aan bibliotheken en archieven zal op verzoek een exemplaar toegezonden worden. Hiervoor worden administratie- en verzendkosten (f 6,-) in rekening gebracht. Aanvragen: P.A. Tiele Academie, Paramaribostraat 21, 2585 GL Den Haag. Tel. 070-631935.

BLAKEMORE, M.J. and J.B. HARLEY, *Concepts in the History of Cartography. A Review and Perspective. Cartographica* Vol. 17, no. 4, winter 1980, Monograph 26. Toronto, University of Toronto Press, 1980. 120 pp. ill. ISBN 0 919870 26 0.

BOSMA, Hendriekje, *Het Licht Der Zeevaart.* Over de symbolische betekenis van licht in drie 17de eeuwse leerboeken over zeevaart. In: *Kunstlicht* 11 (winter 1982/83), p. 24-28.

Bespreking van de betekenis van het licht in de frontispices van Blauw's *Licht der Zeevaart*, Coloms zeeatlassen (1632/1651) en *De lichtende Colomme ofte Zeespiegel*, uitgegeven door Pieter Goos in 1657.

DEBERGH, Minako, A comparative study of two Dutch maps, preserved in the Tokyo National museum - Joan Blauw's wall map of the world in two hemispheres, 1648 and its revision ca. 1678 by N. Visscher. In: *Imago Mundi* 35 (1983), pp. 20-36.

HADJIPASCHALIS, A.J., Printed Nautical charts of Cyprus in the Dutch pilot guides of the seventeenth century. In: *The Map Collector* 25 (dec. 1983), p. 48-53.

JONG, Theo de, *Gouda in vogelvlucht. Profielgezichten, Kaarten, Plattegronden en Spiegelprenten 1498/1982.* Alphen aan den Rijn, Repro-Holland, 1982. 160 pp., ill., f 35,-. ISBN 90 6471 112 7.

Met z/w afbeeldingen en korte beschrijvingen van 116 prenten, plattegronden etc. van Gouda.

LÖWENHARDT, Werner, *Seek and Ye Shall Find ... an unidentified world map in a Dutch Bible* (With comments

by Rodney W. Shirley). In: *The Map Collector* 25 (dec. 1983), p. 10-12.

MARGRY, Peter Jan, Kaartmateriaal als historische bron. In: *Skript, historisch tijdschrift* 5,4 (1983) p. 267-280.

Dit artikel bespreekt de problemen bij de toepassing van kaarten als bron bij een historisch onderzoek. Met vermelding van een aantal ingangen in deze materie.

MEURER, Peter H., Zum Vergleich geographischer Längen in alten Karten. Methodologische Überlegungen am Beispiel von gedruckten Karten Mitteleuropas des 15. bis 19. Jahrhunderts. In: *International Yearbook of Cartography* XXIII (1983), p. 97-103.

MEURER, Peter H., Zum Systematik der Cusanus-Karten. Überlegungen aus der Sicht der rheinischen Landeskunde. In: *Kartographische Nachrichten* 33, 6 (Dez. 1983), p. 219-225.

MORELAND, Carl and David BANNISTER, *Antique Maps, a collector's handbook.* London, Longman, 1983, 288 pp., ill. £ 35.00. ISBN 0 582 50306 X.

Das rechte Fundament der Seefahrt. Deutsche Beiträge zur Geschichte der Navigation. Herausgegeben und kommentiert von Wolfgang Köberer. Hamburg, Hoffman und Campe, 1982.

Bundel van 17 artikelen uit de periode 1869-1948, o.a. W. Behrman, Die Entstehung nautischer Kartenwerke Niederdeutschlands und ihr Einfluss auf die Kartographie (oorspr. 1906), waarin 16e en 17e eeuwse Nederlandse zeeatlassen ter sprake komen; en S. Günther, über die Genesis der nautischen Kartenprojektion G. Mercators (oorspr. 1908).

RUITINGA, A.H., *De „Kleyne en beknopte atlas, of tooneel des oorlogs in Europa” van de Erven J. Ratelband en compagnie uit 1735: een bibliografische en boekhistorische analyse.* Amsterdam, 1983, 89 pp.

Werkstuk in het kader van de Opleiding tot Wetenschappelijk Bibliothecaris, Vakgroep Boek- en Bibliotheekwetenschap, Faculteit der Letteren, Universiteit van Amsterdam (Adres bij red. bekend).

SCHILDER, Günter, The „Van Der Hem Atlas”, a monument of Dutch Culture in Vienna. In: *The Map Collector* 25 (dec. 1983), p. 22-26.

VOLTMANS-VAAGS, W.G., Graveurs „Van Doetecum”. In: *Kronyck van Deutekom en Salehem* 7, nr. 30 (dec. 1983), p. 62-64.

Korte notitie over het verband tussen de graveurs Van Doetecum en de stad Doetinchem.

ANTIQUARIAAT

FORUM

Oude Gracht 206
3511 NR Utrecht
Tel. 030 – 316977

Oude, zeldzame boeken. Atlassen.
Oude prenten en kaarten.

Catalogi op aanvraag – Gratis zoekdienst.

Leverbaar:

M. DONKERSLOOT-DE VRIJ. De plattegrond van Utrecht verschenen bij N. van der Monde, 1839. Een heruitgave op ware grootte en in kleur, met een toelichting. 1983. 4to. Paperback. Met illustr. 39 p. f 39.75

Dit jaar zullen verschijnen:

H.A.M. VAN DER HEYDEN. The oldest maps of the Netherlands. Cartography of the XVII Provinces in the 16th Century. 1984. Rijk geïllustreerd.

P.C.J. VAN DER KROGT. Old Globes in the Netherlands. 1984. Rijk geïllustreerd. Ca. 200 p.

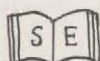
H&S

Uitgevers B.V.
Postbus 129
3500 AC Utrecht. Tel. 030 – 316977

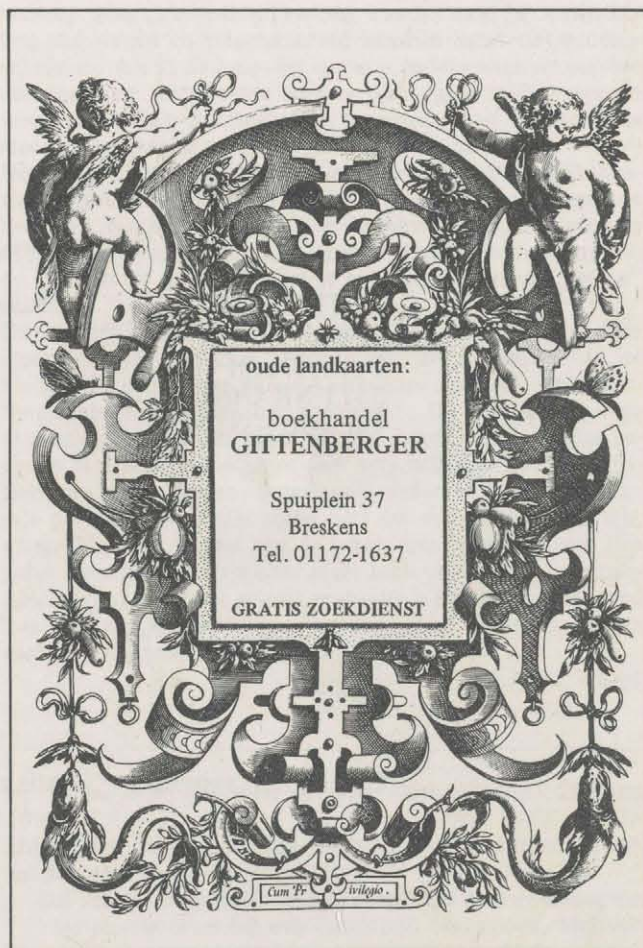
Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever.
Fondscatalogus 1984-1985 gratis op aanvraag.

J. Emmering
Antiquarian Bookseller
and Printdealer

N. L. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

Nog leverbaar:

KOEMAN, C. *Atlantes Neerlandici*. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases, and pilot books, published in the Netherlands up to 1880. Amsterdam, 1967-72. 5 delen. 32 × 24,5 cm. Met illustraties en uitgebreide index. Linnen.
 ISBN 90 221 1065 6 Dfl. 1215,—

KOEMAN, C. Bibliography of printed maps of Suriname 1671-1971. Amsterdam, 1973. 23 × 20,5 cm. 156 pp. Gebrocheerd.
 ISBN 90 221 1256 X Dfl. 55,—

KOEMAN, C. Johan Blaeu and his 'Grand Atlas'. Amsterdam 1970. 23 × 15,5 cm. 104 pp. Geïllustreerd. Gekartonneerd.
 ISBN 90 221 1080 X Dfl. 12,40

KOEMAN, C. *Weg van de kaart*. Een beschouwing over de kaart van de weg, gevolgd door een toespraak bij zijn afscheid als gewoon hoogleraar in de kartografie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 1 oktober 1981. Amsterdam 1981. 22 × 15 cm. 33 pp. Geïllustreerd. Gebrocheerd.
 ISBN 90 6072 139 X Dfl. 10,—

Alle prijzen excl. 4% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 526
1017 EK AMSTERDAM
Tel.: (020) - 22 22 55.